ԱՊԱԳԱ
Հանդես

APAGA
Quarterly

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

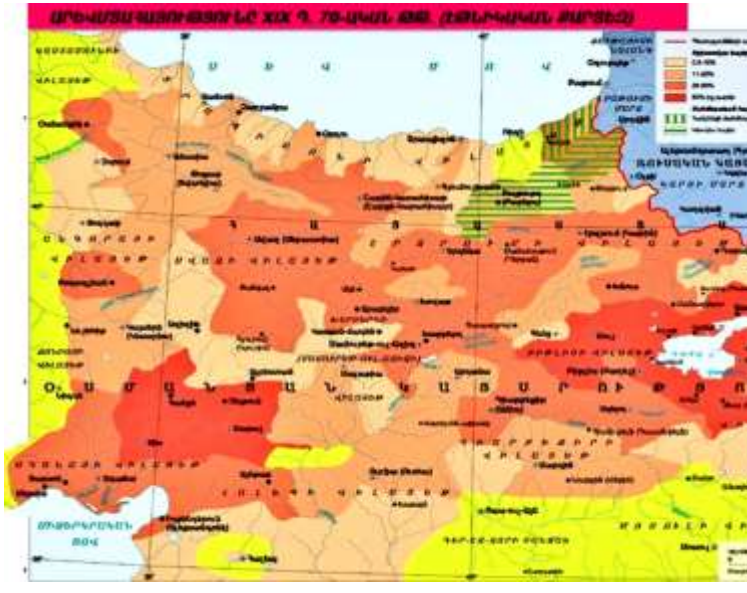

ISSN 1682-5438

Համար77 Հունիս , 2019 Ã.

No. 77, June 2019

ԱՊԱԳԱ No. Համար 77, Մարտ 2019 APAGA

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief
էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com

E-mail: apaga98@hotmail.com **ISSN 1682-5438**

Բովանդակություն

Հայերեն Կարսի անկման խորքային պատճառները - 1
Անգլերեն Հայկական բնակչությունը
Պարսկերեն Թավրիզ

CONTENTS

Armenian Roots of the fall of Kars -1
English Armenian population
Persian Tabriz

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: $ 20 per year Գինը 10000 ռիալ

ԿԱՐՍԻ 1920 Թ. ԱՆԿՄԱՆ ԽՈՐՔԱՅԻՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

(Որոշ համավումներով նույոանուն գրքից)

(1)

ԳԷՈՐԳ ԵԱՀԸՃԵԱՆ
ՊԳ թեկնածու

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Այս ուսումնասիրութիւնը կատարուել է հոգեկան անասելի տառապանքովԼ Դա պայմանաւորուած չէ իւրաքանչիւր ստեղծագործութեանը յատուկ տառապանքի յաղթահարումով (ամեն ստեղծագործութիւն, ի վերջոյ, տառապանքի յաղթահարում-զանցումն է)Լ

Իմ հոգեկան տառապանքները արդիւնքն են այն խորը ցաւի, որն առաջացել է զուգահեռներ տանելիս հայկական առաջին հանրապետութեանը կործանման առաջնորդած եւ Հայաստանի երրորդ Հանրապետութիւնում մեր օրերին տեղի ունեցող երեւոյթների միջեւ[1]Լ Սարսափում եմ այն մտքից, թէ այս ընթացքը կարող է յանգեցնել հայկական վերջին հողակտորի կորստինԼ

Այս ուսումնասիրութիւնը պատմագիտական հետազօտութիւն չէ դասական իմաստով, այսինքն՝ ակադեմիական սխոլաստիկ աշխատանք չէԼ Դա այնպիսի գործ է, որն արտացոլում է իմ հաւատամքը, թէ ***«գիտութիւնը, արուեստը, մշակոյթը եւ, առհասարակ, ամեն ինչ ոչ միայն պէտք է, այլ պարտաւոր է ծառայել ազգի եւ ազգային պետութեան շահերին»***Լ Հետեւաբար ընթերցողը այս ուսումնասիրութեան որոշ տեղերում կիանդիպի ոչ ակադեմիական, այլ աւելի շատ հրապարակախօսութիւն յիշեցնող գրելաոճի[2]Լ Դա բխում է այս ուսումնասիրութիւնը կատարելու եւ, ամենակարեւորը, այն հրապարակելու բուն նպատակից՝ ***զգուշացնել հայ հասարակութեանը գալիք արհաւիրքիցԼ***

---

[1] *Այդ զուգահեռների անցկացմանը մեծապէս կօժանդակի հանրային քաղաքականութեան փորձագէտ, պատմական գիտութիւնների թեկնածու Աղասի Թադեւոսեանի «Սոցիալական վախի երեւոյթը. արմատները եւ ձեւերը Հայաստանում (1991-1998 թթ.)» ուսումնասիրութիւնը. տե՛ս Աղասի Թադեւոսեան, «Անցումային շրջանի էթնոհոգեբանական փոփոխութիւնների առանձնայատկութիւնները Հայաստանում» (յօդուածների ժողովածու), «Ռազմավարական եւ ազգային հետազօտութիւնների հայկական կենտրոնի» հրատարակութիւն, Երեւան, հոկտ. 1998, էջ 19-30):*

[2] *Գիտական ոճը պահպանել ենք այս գրքոյկի կրճատ տարբերակում, որը լոյս է տեսել քաղաքական գիտութիւնների դոկտոր Արմէն Այվազեանի կազմած ու խմբագրած «Ռազմավարութեան եւ անվտանգութեան հարցեր» յօդուածների ժողովածուում (Երեւան, 2007), էջ 481-549:*

Ու եթէ կարողացանք մեր ազգի թէկուզ մի փոքր հատուածին արթնացնել մեր այս գրքոյկ-սթափեցման կոչով, լիովին բաւարարուած պիտի լինենք£

* * *

Կարսի անկումը 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին հայոց նորագոյն պատմութեան ամենախայտառակ ու ամօթալի էջերից մէկն է, եթէ ոչ ամենից ամօթալին[3]£ Ուրիշ ի՞նչ որակում կարելի է տալ այն փաստին, որ յօգուտ հայերի՝ բանակի թուակազմի եւ ռազմամթերքի բազմապատիկ գերազանցութեան պայմաններում, ընդամէնը 2-2.5 ժամուայ ընթացքում[4], «առանց կռուի»[5] թշնամուն է անցել ամրութիւնների բազմաշարք համակարգ ունեցող մի բերդաքաղաք՝ իր աւելի քան 700 թնդանօթով եւ անհաշուելի այլ ռազմամթերքով[6],

---

[3] *Լիբանանահայ արձակագիր եւ Բէյրութի «Նայիրի» շաբաթաթերթի հիմնադիր-խմբագիր Անդրանիկ Ծառուկեանը Կարսի անկումը համարում է «Դէր-Զօրէն ետք հայ ժողովուրդին կրած մեծագոյն աղէտը, որուն շուրջ պատմութեան խօսքը յստակ չէ դեռ, եւ շատերու մտքին մէջ կմնայ առեղծուածային շփոթութեամբ». տե՛ս նրա խմբագրական ներածական խօսքը Արտաշէս Բաբալեանի «Կարսի անկումը» յուշագրութեան վերահրատարակման առթիւ, «Նայիրի» շաբաթաթերթ, Բէյրութ, ԺԵ տարուայ (1968 թ.- Գ. Ե.) 45-50 միացեալ համարների փոխարէն լոյս տեսած բացառիկ համար, էջ 8:*

[4] *Ըստ Քեազիմ Կարաբէքիրի՝ Կարսն ինքը գրաւել է 3.5 ժամուայ ընթացքում («Քեազըմ Կարաբէքիրի յուշերը Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ թրքական յարձակումներուն մասին», թարգմ. Արամ Շորլօղլեան, «Ջարթօնք» օրաթերթ, Բէյրութ, 1966 թ., 10 օգոստոսի, էջ 2):*

[5] *Կարսի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցու ծխատէր քահանայ տէր Կորիւն Քոթանջեան. տե՛ս նրա 17 դեկտեմբեր 1922-ի զեկուցագիրը Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե կաթողիկոսին, «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», Երեւան, թիւ 1, 2006, էջ 100:*

[6] *Իր յուշերում Կարաբէքիրը յայտնում է. «Կարսի մէջ ահագին քանակութեամբ զինամթերք գրաւեցինք: Լաւ գործածելի վիճակի մէջ 377, նորոգութեան կարօտ 339 թնդանօթ եւ միլիոնավոր ռումբ ու փամփուշտ»: «Գիւմրիի մէջ ալ մեծ քանակութեամբ զինամթերք եւ զէնքեր ձեռք անցուցինք»,- աւելացնում է նա: Այս քանակների մի մասը իրեն պահելով հանդերձ, Կարաբէքիր արեւմտեան (ռուսական բանակի դէմ) ռազմաճակատ՝ Մուստաֆա Քեմալին ուղարկել է 117 թնդանօթ, 12 հազար հրացան, 244 գնդացիր, 14 հազար սուին եւ սուր, հրետանու 170 հազար ռումբ, 32 միլիոն փամփուշտ, 110 հազար պայթուցիկ «եւ անդուկնեերով, ղէգերով, շոգեկառքերով (վագոն) զինամթերք եւ մեծագումար դրամ»: Այս բոլորը նկատի ունենալով՝ յետագայում թուրքական բանակի գլխաւոր շտաբի պետ Ճեւզի փաշան Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում իր հրճուանքը յայտնելով Կարսի առման առթիւ, յոխորտում էր. «Հայերէն առնուած զէնքերով անկախութեան պատերազմը տասը տարի ալ կրնանք շարունակել» («Քեազըմ Կարաբէքիրի յուշերը Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ թրքական յարձակումներուն մասին», թարգմ. Արամ Շորլօղլեան, «Ջարթօնք», 10 եւ 11 օգոստոսի, էջ 2):*

գերի են ընկել տասնեակ հազարաւոր հայ քաղաքացիներ, հազարաւոր զինուորներ, աւելի քան 120 սպայ, այդ թւում՝ երեք գեներալ եւ մէկ նախարար[7]£ Կարսի գրաւման ժամանակ ու յաջորդող շաբաթներին, մինչեւ Կարսի մարզի ամբողջական հայաթափումը 1922 թ., թուրքերը քաղաքում կոտորել են 8 հազար, իսկ մարզում՝ 12 հազար հայ՝ հիմնականում տղամարդկանց[8]£ Գերի ընկած ռումին քաղաքացի Վասիլ Իոնեսկուն վկայում է, որ Կարսում Նուրի բէյից իմացել է, «որ քաղաքում սպանուած են 8 հազար հայեր (կանայք, երեխաներ եւ տղամարդիկ), բայց իմ դիտարկումներով սպանուածների թիւը 10-12 հազարից քիչ լինել չէր կարող, քանի որ մի ամիս անց քաղաքի շրջակայքում դեռեւս կարելի էր տեսնել բազմաթիւ դիակներ»[9]£ Ըստ Կարօ Սասունու՝ 2000 հայ զինուոր եւ սպայ գերի է ընկել Կարսում£ Նրանցից ընդամէնը 600 հոգի է վերադարձել Հայաստան՝ ութ ամսուայ գերութիւնից եւ տաժանակիր աշխատանքից յետոյ£ Ըստ նոյն աղբիւրի՝ թուրքական գերութեան մէջ ոչնչացուել է նաեւ Կարսից եւ Ալեքսանդրապոլից տարուած մօտ 8000 հայ երիտասարդ[10]£ Մէկ այլ լաւատեղեակ անձ՝ հայկական երկաթուղու բարձրաստիճան պաշտօնեայ, գերի ընկած Եղիշէ Պահլաւունին յայտնում է, որ գերի «հինգ-վեց հազար զինուորներից կենդանի վերադարձան միայն 464 հոգի£ Սպաներից մահացան երեք հոգի£ 105 հոգուց մնացին 102 հոգի»[11]£ Տէր Կորիւն քահանայ Քոթանջեանը գերի սպաների թիւը ներկայացնում է «120-ի չափ», իսկ գերիների ընդհանուր թիւը՝ «3700 հոգի, ըստ ոմանց՝ 7000», որոնցից տասնմէկ ամիս յետոյ վերադարձաւ «ոչ աւել, քան 8-900 հոգի»[12], «միայն 900 հոգի, մեծ մասամբ զինուորականներ»[13]£ Մինչդեռ «պատերազմի սկսուած օրէն մինչեւ Կարսի անկումը, այդ ճակատի Հայկական բանակի ընդհանուր կորուստը եղած էր մօտ

---

[7] Ըստ Կարաբէքիրի՝ «Կարսի մէջ երեք զօրավար, վեց գնդապետ, 12 տեղակալ (փոխգնդապետ - Գ. Ե.), 100-է աւելի սպայ եւ ենթասպայ եւ երկու հազարէն աւելի զինուոր գերի առնէք» (նոյնը, 10 օգոստոսի, էջ 2): Նա հպարտութեամբ անուանապէս յիշատակում է իր «երեւելի» գերիներից Փիրումեանին, Վեքիլեանին եւ պաշտպանութեան նախկին նախարար Արարատեանին:

[8] Աշոտ Մելքոնեան, «Կարս» եւ «Կարսի մարզ» յօդուածներ, «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երեւան, 1996, էջ 179, 181:

[9] Հայաստանի ազգային արխիւ, ֆոնդ 114, ցուցակ 2, գործ 43, թերթ 34: Արտատպուել է «Հայոց ցեղասպանութեան անհերքելի փաստաթղթեր» հրապարակման մէջ (աշխատասիրեց Աւետիս Փափազեանը), «Զարթօնք», 2005 թ., 14 սեպտեմբերի, էջ 2:

[10] Կարօ Սասունի, «Հայ-թուրքական պատերազմը», «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն [այսուհետ՝ ՀԹՊ], 1926, թիւ 7, էջ 76:

[11] Եղիշէ Պահլաւունի, «Յուշամատեան», Երեւան, 2006, էջ 161:

[12] Տե՛ս նրա 17 դեկտեմբերի 1922-ի զեկուցագիրը Ամենայն Հայոց Գէորգ Ե կաթողիկոսին, «Բանբեր Հայաստանի արխիւների», թիւ 1, 2006, էջ 101:

[13] Նոյնը, էջ 107:

500 սպանուած եւ 1000 վիրաւոր»[14]։ Այսինքն՝ գերութեան մէջ, անարգ վերաբերմունքի արժանանալով հանդերձ, կոտորուել է բազմապատիկ աւելի հայ, քան սպանուել է մարտի դաշտում։ Գերիների աշխատանքի մասին ահա թէ ինչ է գրում արժանահաւատ աղբիւր Կորիւն քահանան. «Կարսի բանտում թողած հայերին անասունների նման լծում էին սայլերին եւ մահակների անգութ հարուածների տակ, ձմեռուայ սառնամանիքին, կիսամերկ, ցրտից կապտած անդամներով դիակներ, վառելափայտ եւ մեծ տակառներով ջուր էին կրել տալիս։ Նոյնպիսի դաժան աշխատանքների մատնուած են եղել եւ գերիները Սարիղամիշում, Կարաուրգանում, Չեւինում, Գանձաղում եւ Էրզրումում»։ Հայ գերիներին կոտորելու հարցում այնպիսի կատաղութիւն են դրսեւորել թուրք կանայք, որ ասկեարները յաճախ ստիպուած են եղել սանձել նրանց արիւնարբու ախորժակը կամ դրան յագուրդ տալու համար կաշառք պահանջել։ «Անասունի աստիճանի հասած դժբախտ հայ ժողովրդի» երիտասարդներին, այլազան կտտանքների ենթարկելով, նոյնիսկ այրել են… կենդանի[15]։ Հայ գերիների ահաւոր վիճակի մասին վկայում է նաեւ Գարեգին արք. Յովսէփեանցն իր օրագրում[16]։ Մի խօսքով՝ հայ գերիները անասուններից էլ վատթար վիճակում են յայտնուել։ Ահա թէ ինչ է նշանակում դաւաճանել ազգային ոգուն եւ ապաւինել թուրք թշնամու… «բարեկամութեանն» ու «ողորմածութեանը»։

Եւ այսքանից յետոյ ընդամէնը երեք սպայ է ինքնասպանութեամբ[17] փորձել քաւել համազգային այս մեծ ԱՄՕԹԸ։

Կարսի անկմանը հետեւեց Ալեքսանդրապոլի համանման յանձնումը թշնամուն, այնուհետեւ՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան լիակատար պարտութիւնը թուրք եւ քուրդ հորդաներից, Հայրենիքի տարածքի մէկ զգալի մասի եւ թէկուզ կիսատ-պռատ անկախութիւն ունեցող պետականութեան կորուստները, հարուածներ, որոնցից հայութիւնը չի սթափուել մինչ օրս։

---

[14] *ՀԱԹ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 7, էջ 77:*

[15] *«Բանբեր Հայաստանի արխիւների», թիւ 1, 2006, էջ 101-103:*

[16] *Նոյնը, 1989, թիւ 3, էջ 126-158:*

[17] *Խօսքը առաջին գնդի հրամանատար գնդապետ Մազմանեանի, Սեպուհի բրիգադի շտաբի պետ հազարապետ Չիլինգարեանի եւ հրետանու մարտկոցի հրամանատար գլխապետ Բագրատունու մասին է: Տե՛ս Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 63: ՀԱԹ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 7, էջ 76:*

* * *

Հակառակ Կարսի եւ ընդհանրապէս առաջին հանրապետութեան անկման մասին պատմագիտական ու յուշագրական մեծածաւալ գրականութեան առկայութեան, մեր կարծիքով, հայ պատմագիտական ու քաղաքական միտքը այս իրադարձութիւններին առ այսօր ճշգրիտ գնահատականներ չի տուել։ Ուշադրութիւնը առաւելաբար սեւեռուել է անկումների քաղաքական, մասնաւորաբար արտաքին եւ դիւանագիտական պատճառների վրայ՝ յետին պլան մղելով ներքին՝ գաղափարական, ռազմական, ռազմահոգեբանական, վարչահիրաւական եւ բարոյահոգեբանական պատճառները, որոնք էլ իրականում վճռորոշն էին, յատկապէս առաջիններըը։ Նշելով պարտութեան մի քանի պատճառներ, այն էլ՝ հարցականով, Գարեգին արք. Յովսէփեանցը գրում է, որ Կարսի անկման հարցը «մի բարդ խնդիր է, կարօտ անաչառ եւ մանրազննին ուսումնասիրութեան»[18]։ Իր կարգին երջանկայիշատակ եկեղեցականի յուշագրութեան երկրորդ վերահրատարակիչ Անդրանիկ Ծառուկեանը յայտնում է, որ Կարսի անկումը բոլշեւիկեան քարոզչութեամբ պայմանաւորելը «կրնայ մասամբ ճիշտ ըլլալ», բայց «անբաւարար» է ու «անհամոզիչ»։ Նա տրամաբանական հարց է տալիս. «Սարդարապատի մէջ կռուող հայ զօրքը ի՞նչպէս կրնար մէկ օրէն միւսը դասալիք բազմութեան մը վերածուիլ, մանաւանդ երբ գործ ունէր ***միեւնոյն*** թշնամիին, թուրքին հետ, որուն արիւնոտ ծրագիրը հայութեան հանդէպ գաղտնիք չէր ոչ մէկ հայու։ Տարիներու ընթացքին մեր կատարած բոլոր ընթերցումները գոհացուցիչ պատասխան չեն տուած այս հարցումին»[19]։ Այս առեղծուածը տասնամեակներով յուզել է նաեւ նուաստիս։

Այդ հարցումին փորձել ենք պատասխանել 2002 թուականին Երեւանում մեր կազմած եւ լոյս ընծայած «Ոգուն չապաւինելու

---

[18] Գարեգին արք. Յովսէփեանց, «Կեանքիս ամենաղժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպէն». տե՛ս «Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը» (կազմող եւ խմբագիր՝ Գէորգ Եազրճեան), Երեւան, 2002, էջ 41-42:

[19] Անդրանիկ Ծառուկեան, խմբագրական ներածական խօսք Արտաշէս Քաբալեանի «Կարսի անկումը» յուշագրութեան վերահրատարակման առթիւ, «Նայիրի», ԺԵ տարուայ (1968 թ. - Գ. Ե.) 45-50 միացեալ համարների փոխարէն լոյս տեսած բացառիկ համար, էջ 8: Ընդգծումը Ա. Ծառուկեանինն է:

արդիւնքը» գրքոյկովէ Իսկ մեր այս ուսումնասիրութեամբ փորձում ենք էլ աւելի խորը քննութեան հիման վրայ հանգամանալի կերպով պատասխանել հայութեան գոյատեւման համար կենսական այս հարցումինէ

Կարսի անկման ու հայութեան խայտառակ պարտութեան մասին յիշատակուել են տասնեակ պատճառներ, սակայն, ինչպէս Նժդեհն է նշում, չի ասուել բուն պատճառը՝ ճշմարտութիւնը, որն է՝ այդ օրերին համատարած «հայ ժողովրդի՝ իր ամբողջութեան մէջ անմարտունակ, անարի, անմշակ հոգին»[20]է Եւ դա լիովին հասկանալի է. ասել ճշմարտութիւնը՝ նշանակում է ընդունել սեփական սխալը եւ ապաշխարել դրա համար, իսկ ապաշխարել՝ նշանակում է սխալը գիտակցելուց յետոյ զղջալ ու ամաչել դրա համար, ներողութիւն խնդրել եւ սխալը չկրկնելու աննկուն կամք դրսեւորելէ Այս առաքինութիւնը մեզ՝ հայերիս մօտ հազուագիւտ էէ

Սակայն հայ հասարակութիւնը ոչ միայն պատրաստ չէ ընդունելու իր սխալը, այլեւ սուիններով է դիմաւորում քննադատողներին ու փորձում է ինքնաարդարացման հոգեբանական մեխանիզմներով ինքնահանգստանալ կամ էլ, վատագոյն դէպքում, անտեսում է սեփական սխալը, որպէսզի... այն նորից կրկնի ու կրկնիէ

«Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը» գրքոյկը լոյս տեսնելուց յետոյ ՀՀ-ում եւ արտասահմանում յիշեալ թեմայով լոյս են տեսել նոր նիւթերէ Դրանց հեղինակները կրկնում են իրենց նախորդներին՝ ինքնաարդարանալով, մեղքը օտարների (թուրքեր, բոլշեւիկներ[21],

---

[20] Գարեգին Նժդեհ, «Որդիների պայքարը հայրերի դէմ», Սալոնիկ, 1927: Վերահրատարակուել է Գ. Նժդեհի «Հատորնոր»-ում, Երեւան, 2001. մէջբերումը՝ վերջինից, էջ 86:

[21] Կարսի անկման գործում ՀՅԴ պատասխանատուութեան մեղմացմանը միտուած այս հնացած, իրականութեանը մասամբ համապատասխանող պատճառը առաջ է քաշում պատմական գիտութիւնների թեկնածու (այժմ՝ դոկտոր) Գէորգ Խուդինեանը: Ըստ նրա՝ հայ գիւղորների յուսալքման պատճառը «բոլշեւիկեան քարոզչութիւնն» ու «ծանր պայմաններն» էին (թէ ի՞նչ էին իրականում այդ «ծանր պայմանները», չի նշում): Նա աւելացնում է, որ «եւ զօրքի ներսում, եւ թշնամու իրանատներից տարուող բոլշեւիկեան քարոզչութիւնը վերջնականապէս կազմալուծել են բանակը»: Տե՛ս Գ. Խուդինեանի «Սիմոն Վրացեան (1882-1969)» յօդուածը, «Նշանաւոր ճեմարանականներ» (յօդուածների ժողովածու), Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2005, էջ 391: Աւելի հեռու է գնում պատմական գիտութիւնների դոկտոր, ՀՀ

դաշնակիցներ եւ այլք) վրայ բարդելովՀ

Յուշագիրներից ճշմարտութեանը որոշ չափով մօտենում է Վահէ ԱրծրունիՀ Այդ հրատարակութիւնների մէջ մենք կառանձնացնենք պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՅԴ անդամ Արարատ Յակորեանի՝ ծաւալով եւ տպաքանակով փոքր (28 էջ, 100 օրինակ), բայց արժէքաւոր «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմութեան փորձն ու դասերը» ուսումնասիրութիւնը (Երեւան, 2004)Հ Հեղինակն իր առաջ խնդիր է դրել «ուշադրութիւն դարձնել այդ պարտութեան յատկապէս բարոյահոգեբանական գործօնին, որից մեծապէս կախուած է նաեւ ռազմական յաղթանակը»[22]Հ Նա Կարսի անկման հիմնական

---

*ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի տնօրէն Աշոտ Մելքոնեանը: ՀՀ անկախութեան հռչակման 15-ամեակի առթիւ մի հարցազրոյցում նա Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան կործանումը պայմանաւորում է «միմիայն արտաքին գործօնների ազդեցութեամբ»՝ առաջին հերթին նշելով «քեմալա-թուրքական եւ բոլշեւիկեան Ռուսաստանի գործակցութիւնը»: Նա աւելացնում է, որ այդ կործանման **«օրհէքթիւ ոչ մի պատճառ գոյութիւն չունի»** (հարցավար՝ Ամոյ Թրուանց: «15-ամեակ. դառնում ենք պետականութեան զգացողութիւն ունեցող ազգ»,- համոզուած է պատմաբան Աշոտ Մելքոնեանը», «Հայաստանի Հանրապետութիւն» օրաթերթ, Երեւան, 2006 թ., 7 սեպտեմբերի, էջ 3. հատուածը իմն է - Գ. Ե.): Ա. Մելքոնեանի այս տեսակէտին բացարձակապէս համաձայն չենք. հենց այս ուսումնասիրութիւնն այդ տեսակէտի ամբողջական ժխտումն է:*

Այստեղ ցաւով արձանագրում ենք, որ Ա. Մելքոնեանի ղեկավարած ինստիտուտում պատմագիտական մօտեցումը եղել է եւ է թոյլ ու մակերեսային. գրեթէ ոչինչ չի փոխուել: «Պատմագիտութեան միակ չափորոշիչը ճշմարտութիւնն է»,- հաստատում էր ԵՊՀ հայոց պատմութեան ամբիոնի նախկին, երկարամեայ վարիչ, ակադեմիկոս Լեւոնդուշ Խուրշուդեաներ («Երեկոյեան Երեւան» օրաթերթ, 1989 թ., 23 եւ 24 օգոստոսի): Միակ փոփոխութիւնն այն է, որ եթէ Աշոտ Մելքոնեանի նախորդների շրջանում Հայաստանի առաջին Հանրապետութեան կործանման համար մեղաւորները հիմնականում դաշնակցականներն էին ու Ամտանտի պետութիւնները, ապա ներկայումս մեղաւորները էլի արտաքին ոյժեր են՝ քեմալականներ, բոլշեւիկներ, 1920 թ. սեպտեմբերին Քաքում համագումարի հաւաքուած ինչ-որ արարածներ: Հայութեան սեփական սխալների ոչ մէկ ճանաչում. ահա հայաստանեան պատմագիտական մտքի մշտական արատը... Արժէ յիշեցնել Նժդեհի դիպուկ ախտորոշումը. «Ընդունել ճշմարտութիւնը հանրապետական բանակի անյաջողութեանց մասին, պարզել Կարսի անկման իսկական պատճառները – կնշանակի պատասխանատուութեան բաժին ընդունել», մի բան, որից սարսափում են բոլոր ղորտների (ներառեալ՝ պատմագիտութեան) մեր հին ու նոր պատասխանատուները:

[22] Արարատ Յակորեան, «1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի պատմութեան փորձն ու դասերը», Երեւան, 2004, էջ 4:

պատճառներ է համարում ողջ հայ հասարակութեան բարոյահոգեբանական անկումային վիճակն ու պարտուողական ոգին՝ պայմանաւորուած հասարակական տարբեր արատներով, որոնք համակել էին պետական վարչամեքենան՝ վերից վար[23], զօրաց նախարար, պետութեան եւ ՀՅԴ փաստական դիկտատոր Ռուբէն Տէր-Մինասեանին[24], բանակը՝ գեներալներից մինչեւ շարքային զինուոր, հասարակութիւնը՝ մտաւորական կոչեցեալից մինչեւ արհեստաւորն ու գիւղացինէ

Իսկ մի՞թէ նոյն վիճակը չէ այսօր ՀՀ-ում...

* * *

Կարսի անկման մասին մեզ ծանօթ առաջին յուշագրութիւնը լոյս է տեսել ՀՅԴ-ի՝ Բոստոնում հրատարակած «Հայրենիք» ամսագրում (Ա տարի, 1923, թ. 12, էջ 52-68) «Կարսի անկումը» վերնագրովէ Հեղինակն է Բիւրօ-կառավարութիւնում խնամատարութեան նախարար Արտաշէս Բաբալեանէ Յուշագրութիւնը վերահրատարակել է սփիւռքահայ ճանաչուած գրող եւ հրապարակագիր Անդրանիկ Ծառուկեանը իր խմբագրած «Նայիրի» թերթի (Բէյրութ)

---

[23] Կարսի երբեմնի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանը յայտնում է, որ պետական «ապիկար պաշտօնեաները – կաշառակեր, անպէտք եւ անշնորհք – շարունակում էին պաշտօնավարել եւ կեղեքել երկիրը եւ այդ մթնոլորտում պէտք է առաջ գար անբաւական տրամադրութիւն»: «Մենք անվերջ եւ անհաշիւ բազմացնում էինք միայն պաշտօնէութիւնը, պաշտօնեներ էինք ստեղծում մարդիկ տեղաւորելու համար, բայց չէինք վարձատրում աշխատանքը»: Պետական պաշտօնեաների մեծ մասին յայտարարելով «կիսագրագէտ ու անկիրթ»՝ Ղորղանեանը տեղեկացնում է, որ այս խառնամբոխի «նշանաբանն էր «ազգային» հասկացողութիւնը» եւ ««ազգայինի» դրօշի տակ կատարւում էր ամեն տեսակի անհեթեթ բան» (ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 2, թթ. 11: Նոյնը, գ. 18, թթ. 5, 13): Այս տողերը կարծէք գրուել են այսօրուայ ՀՀ-ի համար, ուր կեղծ-ազգայնական դաշնակցահանրապետական «ախպերութիւնը» հետեւողականօրէն յօշոտում է ազգային ու պետական արժէքները...

[24] Հայ Գնդունի, «Կարսի անկումին պատճառները» [այտուհետ՝ ԿՊ], «Մարտկոց» թերթ, Փարիզ, 1932 թ., 10 նոյեմբերի, էջ 2: Նոյն տեղում, Հայ Գնդունին մեծատառերով մէջբերում է Ռուբէնի մէկ խօսքը՝ ասուած 1920-ականների երկրորդ կէսին, Զարեւանդի գրքի վերլուծութեանը նուիրուած մի ժողովում. «Ամպատիւ կեանքը նախընտրելի է, քան պատուաւոր մահը»: Ինչպէ՞ս չասես, որ Կարսի անկումից յետոյ Ռուբէնի ստորագրութեամբ հրապարակուած ռազմաշունչ եւ հայրենասիրական կոչերը Հայրենիքի պաշտպանութեան մասին, որոնք լոյս են տեսել ՀՀ այդ օրերի պարբերական մամուլում, աւելին են, քան սովորական ծաղրուծանակը...

«ի հաշիւ ԺԵ տարուան 45-50 միացեալ թիւերուն» փոխարէն լոյս տեսած բացառիկ համարում: Կառավարութեան սեպտեմբերի 30-ի որոշումով Բաբալեանը, ՀՀ գիւղատնտեսութեան եւ աշխատանքի նախարար, եւ միայն նոյեմբերի վերջին օրերին վարչապետ դարձած Սիմոն Վրացեանի հետ, որպէս կառավարութեան լիազօր ներկայացուցիչ, մեկնել է Կարս, որտեղ էլ գերի է ընկել հոկտեմբերի 30-ի կէսօրին, ապա քշուել Սարիղամիշ եւ Կարին (Էրզրում)£ Բաբալեանը յատկապէս մեղադրում է զինուորական բարձրաստիճան հրամանատարութեանը ապաշնորհութեան, ապազգայնութեան եւ անփութութեան համար£ Նա նշում է ռազմական կոպիտ սխալներ, որոնց կանդրադառնանք այս ուսումնասիրութեան մէջ£ Բաբալեանը մերժում է այն տեսակէտը, որ բանակն ու հայ ժողովուրդը չուզեցին կռուել եւ, որպէս ապացոյց, նշում է հազարաւոր կամաւորականների հաւաքագրումն ու սայլերի տրամադրումը բանակին£ Նա թերագնահատում է մարտական ոգու բացակայութեան (առնուազն դրա թուլութեան) ՈՐՈՇԻՉ գործօնը, «վճռական մենակի» նժդեհեան սկզբունքի ՀԻՄՆՈՎԻՆ բացակայութիւնը£ «Կասկած չկայ,- գրում է,- որ դրութիւնը փրկելու հնարաւորութիւն չկար£ Մէկ երկու օրուայ ընթացքում գերմարդկային ճիգերով իսկ անհնար էր ազատել Կարսը անկումից... Հոկտեմբերի 27-ին պարզ էր, որ դիմանալու տուեալներ չունինք»[25]£ Յիշեցնենք, որ նոյն օրերին աւելի անյուսալի թուացող եւ աւելի ծանր վիճակում գտնուող Լեռնահայաստանի հայութիւնը հերոսական էջեր էր գրում հայոց նորագոյն պատմութեան գրքում՝ կատարեալ առաջնորդի կերպար՝ Նժդեհի հրամանատարութեամբ՝ ապաւինելով հայրենի լեռներին, ազգային ոգուն եւ յաղթելու կամքին£

Կարսի անկման մասին երկրորդ յուշագրութեան հեղինակը Կարօ Սասունին է՝ անկման օրերին Շիրակի նահանգապետը£ Նրա յուշերը, «Հայ-թրքական պատերազմը» վերնագրով, լոյս են տեսել «Հայրենիք» ամսագրի 1926 թ. 4-9-րդ եւ 11-րդ համարներում, յետագայում հրատարակուել Բէյրութում՝ առանձին գրքով (1969 թ.)£ Սասունին եւս նշում է պարտութեան քաղաքական, ռազմական եւ բարոյահոգեբանական բազմաթիւ պատճառներ£ Անկման «գլխաւոր պատճառ» է համարում զօրքի եւ հրամանատարութեան յոյսը

[25] *Արտաշէս Բաբալեան, «Կարսի անկումը», «Հայրենիք», 1923, թիւ 12, էջ 63:*

Կարսի բերդի ամրութիւնների վրայ դնելը[26]£ Նա եւս մօտենում է ճշմարտութեանը, սակայն դա չի ասում լիաբերան£ Պատճառների շարքում նշում է նաեւ կռուելու կամքի չգոյութիւնը («Առանց ոգեւորութեան ու հաւատի բանակը ամբոխ մըն է»[27]), բանակի ապազգային հրամանատարական կազմը, ազգային բանակ չունենալը եւ այլն.£ Յուշագրութեան աւարտին Կ. Սասունին համեմատում է հայկական եւ թուրքական բանակների, նաեւ գլխաւոր հրամանատարներ Նազարբէգեանի եւ Կարաբէքիրի անձնական յատկանիշները ու եզրակացնում, որ պիտի պարտուէինք, քանի որ «մեր վրայ եկող թշնամին զօրաւոր էր, կազմակերպուած եւ միաձոյլ», իսկ մենք կազմակերպուած եւ համախումբ չէինք[28]£

Միւս յուշագրողը, աւելի ճիշտ՝ անկման ռազմական եւ մի շարք բարոյահոգեբանական պատճառները ներկայացնողը ռազմական գործողութիւնների անմիջական մասնակից, 8-րդ գնդի[29] 1-ին գումարտակի հրամանատար, հարիւրապետ Հայ Գնդունին[30] (Համբարձում Թօփչեան) էէ Նրա առաջին յուշագրութիւնը՝ «Դրուագներ Կարսի կռիւներէն» վերնագրով, լոյս է տեսել Բոստոնի «Պայքար» ամսագրի 1931 թ. սեպտեմբերի համարում (էջ 77-85)£ Աւելի արժէքաւոր է նրա՝ Փարիզի «Մարտկոց» թերթի վեց համարներում (1932 թ., 29 հոկտեմբերի – 10 նոյեմբերի) տպագրուած շարքը, որը վերնագրուած է «Կարսի անկման պատճառները»£ Այս երկրորդ՝ հետազօտողներին համարեայ անծանօթ հրապարակման սկզբում Կարսի անկումը նա համարում է «մեր նորագոյն պատմութեան ամենէն ցնցող եւ ճակատագրական դէպքերէն մէկը», որի «պարզաբանութիւնն ու քննադատութիւնը՝ վերապրող հայութեան, իր յառաջադէմ սերունդին ու մտաւորականութեան գերագոյն պարտականութիւնն է»[31]£ Նա հաւաստում է, որ անդրադառնալու է անկման պատճառներին՝ զուտ «ռազմագիտական եւ մարտական տեսակէտներով, առանց անդրադառնալու մասնաւորապէս եւ ծանրանա-

[26] *ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 7, էջ 69:*
[27] *Նոյնը, 1926, թիւ 8, էջ 92:*
[28] *Նոյնը, թիւ 11, էջ 116:*
[29] *7-րդ եւ 8-րդ գնդերն ու Սմբատի ձիաւորների խմբերը միասնաբար կազմում էին ՀՀ բանակի 4-րդ բրիգադը՝ Սեպուհի (Արշակ Ներսէսեան) հրամանատարութեամբ:*
[30] *Կ. Սասունին Հայ Գնդունուն սխալմամբ վերագրում է 7-րդ գնդի 1-ին գումարտակի հրամանատարութիւնը (ՀԹՊ, «Հայրենիք», 1926, թիւ 7, էջ 70):*
[31] *ԿԱՊ, «Մարտկոց», 1932 թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 1:*

լու քաղաքական ու դիւանագիտական մարզին վրայ, որ իր կարգին չափազանց կարեւոր է…»[32]£

Հայ Գնդունու այս հրապարակումը ՀՀ այսօրուայ բանակի սպայութեան եւ, առհասարակ, կազմի համար շատ ուսանելի է[33]£ Նա թուարկում է պարտութեան ռազմական եւ ռազմահոգեբանական 20 պատճառներ, որոնք այս ուսումնասիրութեան մէջ օգտագործել ենք հանգամանօրէն£

Հայ Գնդունին եւս մօտենում է ճշմարտութեանը, երբ գրում է. «Մուստաֆա Քեմալի եւ Կարաբէքիրի հետ կրնային ճակատիլ… կռուելու եւ յաղթելու կամք ունեցող հայ ղեկավարներ£ **… Իրենց կոչումին բարձրութիւնը չգիտցող մեր մտաւորականներն ու գլուխները՝ հայկ. բանակին ռազմական դիրքերու վրայ կրած պարտութենէն առաջ, այո՛, սաղմնաւորեր եւ պատրաստեր էին Կարսի անկումն ու գրաւումը£ Ուրիշ խօսքով, Կարսը, հայկ. թիկունքին մէջ հոկտ. 30-էն աւելի կանուխ ինկած էր անարժան եւ դաւաճան ղեկավարներուն ձեռքով**»[34] (ընդգծումը իմն է - Գ. Ե.)£

Կարսի անկման մասին մեզ յայտնի չորրորդ յուշագրողը հայոց բանակի զինուորների ոգին բարձրացնելու նպատակով 1920 թ. հոկտեմբերի սկզբից կամովին ռազմական գործողութիւնների թատերաբեմ մեկնած, նոյն նպատակներով 2.5 տարի առաջ Սարդարապատի ճակատամարտին մասնակցած, յետագայում Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս, վաստակաշատ գիտնական Գարեգին արք. Յովսէփեանցն է[35]£ Նրա յուշագրութիւնը՝ «Կեանքիս ամենա-

---

[32] *Նոյն տեղում:*

[33] *Չգիտենք՝ ՀՀ ռազմական ուսումնարաններում ուսուցանո՞ւմ են հայոց բանակների յաղթանակների եւ պարտութիւնների պատճառները: Կարծում ենք, որ տուեալ դէպքում անգամ չեն ակնարկում Կարսի խայտառակ պարտութեան պարագան՝ զգուշանալով, որ դասընթացներին հետեւող ապագայ սպաները թէկուզ իրենց մտքում գուգահեռներ չտանեն այդ օրերի եւ մեր օրերի բացասական, պետութեան եւ ազգի կործանմանը տանող երեւոյթների միջեւ:*

[34] *ԿԱՊ, «Մարտոկոց», 1932 թ., 10 նոյեմբերի, էջ 2:*

[35] *Տարօրինակ է, որ արուեստագիտութեան թեկնածու, ԵՊՀ դասախօս Լեւոն Չուգասզեանը Գարեգին եպիսկոպոսի՝ Կարսի ռազմաճակատում գործունէութիւնը վերագրում է «1918 թ. գարնանը». տե՛ս Լ. Չուգասզեանի «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Տ. Տ. Գարեգին Ա Յովսէփեան (1867-1952)» յօդուածը, «Նշանաւոր ճեմարանականներ» (յօդուածների ժողովածու), էջ 139:*

դժբախտ օրը եւ երջանկութեանս րոպէն» վերնագրով, առաջին անգամ լոյս է տեսել «Պայքար» ամսագրի 1943 թ. նոր տարուայ բացառիկ համարում (էջ 200-212)£ Այնուհետեւ այդ յուշագրութիւնն առնուազն հինգ անգամ վերահրատարակուել է՝ «Երիտասարդ Հայաստան» թերթում (ԱՄՆ, 1958), «Նայիրի» շաբաթաթերթի «ի հաշիւ ԺԵ տարուան 45-50 միացեալ թիւերուն» փոխարէն լոյս տեսած բացառիկ համարում[36], Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Գարեգին Բ Սարգիսեան կաթողիկոսի (Անթիլիաս, 1982), պատմական գիտութիւնների դոկտոր Բագրատ Ուլուբաբեանի («Բանբեր Հայաստանի արխիւների», Երեւան, 1989, թ. 3, էջ 110-125) եւ այս ուսումնասիրութեան հեղինակի (Երեւան, 2002) կողմից[37]£ Վերջին չորս վերահրատարակութիւնների նախաձեռնողները Յովսէփեանցի յուշագրութեանը կցել են առաջաբաններ, որոնցում որոշակի անդրադարձել են Կարսի անկման ամենատարբեր, այդ թւում՝ գաղափարական, ռազմական եւ բարոյահոգեբանական պատճառներինէ Բ. Ուլուբաբեանը յիշեալ վերահրատարակութիւնից անմիջապէս յետոյ հրատարակել է տուեալ ժամանակաշրջանին վերաբերող Գ. Յովսէփեանցի օրագիրը (էջ 125-148), իսկ այս տողերը ստորագրողը՝ արխիւային պետական (հայկական, ռուսական եւ բրիտանական) փաստաթղթեր, որոնցում եւս կան նման նիւթերէ Բուն յուշագրութեան մէջ ականաւոր եկեղեցական եւ ազգային գործիչը տեղ-տեղ գրում է զօրահրամանատարների ապաշնորհութեան, փչացածութեան (կոռումպացուածութեան), դասալքութեան եւ հայոց բանակում կռուելու կամքի իսպառ բացակայութեան մասինէ

Հինգերորդ յուշագրողը իրադարձութիւնների օրերին Կարսում բուժակ աշխատած Արտաշէս Ալեքսանդրեանն էէ Նրա յուշերն առանձին գրքով լոյս են տեսել 1986 թ., Երեւանում, «Կարս. 1920-21» խորագրովէ Դրանք կրում են կոմունիստական իշխանութիւնների գաղափարախօսու-թեանը համահունչ ուղղուածութիւն, որի պատճառով էլ տեղեկութիւնների անաչառութեանը պէտք է մօտենալ որոշակի վերապահութեամբէ Այդուհանդերձ, նա եւս անդրադառնում է պարտութեան յիշեալ կողմերին՝ ամբողջ մեղքը բարդելով

---

[36] Յովսէփեանցի յուշագրութիւնը «Նայիրիում» վերահրատարակուել է «Կեանքիս ամենաղժբախտ օրը» վերնագրով:

[37] Չհաստատուած տեղեկութիւնների համաձայն՝ յուշագրութիւնը եւս մէկ անգամ վերահրատարակուել է «Ծիրակ» ամսագրում (Քէյրութ), ամսագրի խմբագիր, պատմաբան Լեւոն Վարդանի նախաձեռնութեամբ:

զինուորների դասալքութեան ու վերջինիս պատճառի՝ «աշխատաւորների գլխին պատուհաս դարձած եւ հակասովետական մոլուցքով կուրացած դաշնակցական «կառավարողների եւ սպայութեան» վրայ[38]Ը

Վեցերորդ յուշագրողը ներգաղթի բաժնի վարիչ-ղեկավար, դաշնակցական գործիչ Վահէ Արծրունին (Մելիքսէթ Մուրադեան) է, որը գործի բերումով 1920 թ. ապրիլին մեկնել էր ԿարսԸ Քաղաքի անկումից յետոյ նա թաքնուել, իսկ 1921 թ. յունուարի կէսին յաջողել է ճեղքել թուրքական գրաւման օղակը եւ հասնել անվտանգ շրջանԸ Նրա յուշերի երեք պատումներ 2002 թ. աշնանը լոյս տեսան Երեւանում՝ «Հայ-տաճկական պատերազմը – Հայ սպայութիւնը – Շատախ» խորագրով, Նորայր Պահլաւունու խմբագրութեամբ եւ պատմաբան Գեղամ Բադալեանի ծանօթագրութիւններովԸ Միացեալ հատորի ծաւալի մեծ մասը առաջին երկու գործերն են, որոնցում բազմաթիւ տեղեկութիւններ կան մեր ուսումնասիրութեան առարկայ հարցերի մասինԸ Ընդհանուր առմամբ Վ. Արծրունին եւս հաստատում է միւս յուշագրողների ասածները, թէեւ փորձում է մեղմել իր կուսակցութեան պատասխանատուութեան բաժինը հայոց այս մեծ ողբերգութեան մէջ՝ մեղքը առաւելաբար անհատների վրայ բարդելովԸ

Մեզ յայտնի եօթերորդ յուշագրողը Աբխազիայի Գուտաուդա քաղաքում ծնած եւ Սեպուհի հրամանատարութեամբ չորրորդ բրիգադում ծառայած մի երիտասարդ է՝[39] 13 յունիս – 5 նոյեմբեր 1920 ժամանակաշրջանի իր օրագրութեամբ[40]Ը

Կարսի խայտառակ պարտութեանը եւ դրան հետեւած ՀՀ լիակատար պարտութեանը յոյժ լաւատեղեակ, Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան բանակցութիւններին ՀՀ պատուիրակութեան անդամ, 1919 թ. ապրիլի 12 - 1920 թ. հոկտեմբերի 30 ժամանակաշրջանում Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի մեծարժէք յուշերը առայժմ անտիպ են եւ պահպանւում են Հայաստանի ազգային

[38] Արտաշէս Ալեքսանդրեան, «Կարս. 1920-21», Երեւան, 1986, էջ 25:

[39] Նրա ինքնութիւնը չեն կարողացել պարզել յուշագրութեան հրատարակիչները: Մեր ճիգերը եւս առայժմ ապարդիւն են: Հետեւաբար նրան յղումներ կկատարենք որպէս «անանուն» հեղինակի:

[40] Անանուն, «Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի վերջին օրերը», Երեւան, 1994:

արխիւում (ֆոնդ 477)£ Խառնիխուռն դասաւորուած այս յուշագրութիւնը (հազարաւոր էջեր) ընթերցելուց յետոյ, իր ազգի ներկայով ու ապագայով մտահոգ հայ անհատը ահռելի ճիգ պէտք է գործադրի… չխելագարուելու համար£ Ղորղանեանը ներկայացնում է մերկ իրականութիւնը£ Նա նշում է հայոց պարտութեան հիմնական պատճառները՝ բարոյահոգեբանական անկումային վիճակը, հասարակութեան անասնական անտարբերութիւնն իր ներկայի ու վաղուայ օրուայ նկատմամբ, պետական մտածողութեան գրեթէ իսպառ բացակայութիւնը բանակի հրամկազմում, պետական վարչամեքենայում եւ հասարակութեան մէջ, համատարած ալան-թալանը, ազգային արժէքների նկատմամբ քամահրական կամ անարգալից վերաբերմունքը եւ այլն£ Նա չափազանց խիստ է քննադատում բանակի բարձրաստիճան սպայակազմին, մասնաւորաբար Կարսի նահանգում տեղակայուած զօրամասերի հրամանատարներին£

Կարսի անկման տարբեր պատճառների մասին մեծ քանակութեամբ նիւթեր կան նաեւ ՀՀ նախկին վարչապետներ Ալեքսանդր Խատիսեանի եւ Սիմոն Վրացեանի պատմագիտական մեծ արժէք ունեցող գրքերում[41], դաշնակցական որոշ գործիչների եւ դէպքերի ականատեսների կամ մասնակիցների յուշագրական պատառիկներում, հրապարակուած արխիւային ու անտիպ բազմաթիւ փաստաթղթերում եւ այլն£

Պատմագիտական կարեւոր նշանակութիւն ունեն հիմնական մասնակիցներից Քեազիմ Կարաբէքիրի յուշերը, որոնց՝ Կարսի անկմանը եւ ընդհանրապէս ՀՀ-ի վրայ թուրքական յարձակման վերաբերեալ հատուածները Արամ Շորվօղլեանի թարգմանութեամբ լոյս են տեսել Բէյրութի «Զարթօնք» օրաթերթի 1966 թ. յուլիսի եւ օգոստոսի համարներում՝ «Քեազըմ Կարաբէքիրի յուշերը Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ թրքական յարձակումներուն մասին» վերնագրով£

Վերոյիշեալներն են այն հիմնական աղբիւրները, որոնց հի-

[41] *Ալեքսանդր Խատիսեան, «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը», Աթէնք, 1933 (1924-1925 թթ. լոյս է տեսել «Հայրենիք» ամսագրի համարներում, վերահրատարակուել է Բէյրութում, 1968 թ.): Սիմոն Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», Փարիզ, 1928 (վերահրատարակուել է Բէյրութում, 1958 թ. ու Երեւանում, 1993 թ.):*

ման վրայ էլ կատարուել է մեր այս ուսումնասիրութիւնը£

Մեր համոզմամբ՝ Կարսի անկման լաւագոյն եւ ճշմարտացի գնահատականը տուել է մեծ ռազմագէտ, քաղաքագէտ եւ ազգային գաղափարախօս Գարեգին Նժդեհը՝ «Որդիների պայքարը հայրերի դէմ» աշխատութեան մէջ£ Երկրորդ՝ «Կեղծիքի գերութիւնը» վերնագրուած գլխում, նա «մեծ կեղծիք» է համարում Կարսի անկման բուն պատճառը այլ պատճառներով (այլեւայլ երկրորդական հանգամանքներով) փոխարինելու յանցագործ վարքագիծը£ Նժդեհը գրում է, թէ իմաստուն սովորութիւն ունեն ժողովուրդները՝ «պատերազմից յետոյ հաշուի նստել, պարզել իրենց յաջողութեանց եւ պարտութեանց պատճառները£ Յաղթականը կուսումնասիրէ իր յաղթանակի պատճառները՝ վաղը եւս յաղթանակելու համար, պարտուածը կանդրադառնայ իր պարտութեան պատճառներին՝ վաղը նրանցից խուսափելու նպատակով£ Մի տխուր բացառութիւն է կազմում աստուածապահ մեր ժողովուրդը£ Տարիներ են անցել Կարսի անկման օրէն, տարիներ, եւ <…> այդ բերդի շուրջը տեղի ունեցած ողբերգութեան մասին հրապարակում կայ ամեն ինչ, միայն ոչ ճշմարտութիւն»[42]£ Նժդեհը նշում է, որ այս մասին շատ են խօսում, մտաւորականից սկսած մինչեւ սափրիչը, «բայց ոչ ճշմարտութիւնը երեւան հանելու մտահոգութեամբ£ <…> Եւ ամեն մէկը, որ տգիտութիւն եւ վատութիւն ունեցաւ իրենից դուրս փնտրելու աղէտի պատճառները՝ կրկնեց յիմարութիւններ միայն»[43]£ Նա գրում է. «Ընդունել ճշմարտութիւնը հանրապետական բանակի անյաջողութեանց մասին, պարզել Կարսի անկման իսկական պատճառները – կնշանակի պատասխանատուութեան բաժին ընդունել»£ Նժդեհը յայտարարում է. «Կարսի ամօթը Հ. Հանրապետական կառավարութեանը չէ միայն, այլ ողջ հայ ժողովրդի£ Չափւում են, բաղխւում են բանակները, բայց յաղթում կամ պարտւում են ազգերը, ցեղերը[44]£ Կարսի պատերի տակ պարտուողը հայ գինուորն ու զօրավարը չէին միայն, այլ բովանդակ հայութիւնը, հայ ժողովրդի՝ իր ամբողջութեան մէջ անմարտունակ, անարի, անմշակ հոգիև£

---

[42] *Գ. Նժդեհ, «Հատընտիր», էջ 84-85:*

[43] *Նոյնը, էջ 85:*

[44] *Նոյնը հաստատում է նաեւ Հայ Գնդունին. «Բանակներր իրարու դէմ պատերազմելու ատեն հոգեկան ձիրքե՛րն են որ կչափուին երկու կողմերուն կամ թշնամիներուն միջեւ, ամեն բանէ աւելի» (ԿԱՊ, «Մարտոկոց», 1932 թ., 10 նոյեմբերի, էջ 2):*

Ահա՛ ճշմարտութիւնը, հա՛յ երիտասարդ...»[45]։

Կարսի մարզի թուրքական գրաւումը վաւերացրած՝ Կարսի 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ի դաշնագրի ստորագրումից շուրջ երկու ամիս անց՝ 1921 թ. դեկտեմբերի 9-ին համարեայ նոյնը գրել էր Ամենայն Հայոց բանաստեղծը։ Յովհաննէս Թումանեանը Վենետիկ՝ Աւետիք Իսահակեանին ուղղած իր նամակում գրում է. «Կարճ ասեմ. մենք թէ՛ դրսից, թէ՛ ներսից քանդեցինք մեր երկիրը։ Գլխաւորապէս մենք։ Մենք եմ ասում, եւ սրա մէջն է ճշմարտութիւնը։ Մի մասը՝ խաչագող սրիկաներ, մի մասը՝ գողեր ու աւազակներ, մի մասը՝ ապիկար թշուառականներ։ <…> Էսքան աղէտների ու պարտութիւնների մէջ ո՛չ մի մեղաւոր չերեւաց, ո՛չ ոք ոչ պատասխանի կանչուեց, ոչ պատասխան տուեց։ <…> Եւ ոչ մէկը գոնէ անձնասպան չեղաւ[46], որ ապացուցաներ, թէ գոնէ ամօթ ու խղճմտանք կայ էս մարդկանց մէջ կամ էս ժողովրդի մէջ։ Բայց ես ի՞նչ եմ ասում – չկարողացան գոնէ վշտանալ կամ վշտացած երեւալ»[47]։

Նժդեհի եւ Թումանեանի դատողութեանը համահունչ է Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի տեսակէտը, թէ Կարսի անկման եւ պետականութեան կործանման համար պատմութիւնը մեղադրեալների նստարանին տեղ վերապահած կլինի հայ հասարակութեան համար[48]։

Նոյնը հաստատում է նաեւ Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի բարձր կոմիսար, զնդապետ Ստոկսը՝ 1920 թ. դեկտեմբերի 24-ին իր կառավարութեանն ուղարկած ծածկագիր զեկուցագրում. «(Հայ - Գ. Ե.) ժողովրդի մօտ կռուելու կամքի բացակայութիւնը

---

[45] *Գ. Նժդեհ, «Հատընտիր», էջ 86:*

[46] *Յովհաննէս Թումանեանը խտացնում է գոյներր՝ իր խոր վրդովմունքն արտայայտելու համար: Նա չէր կարող չհմանալ երեք սպաների ինքնասպանութեան մասին: Հազարապետ Չիլինգարեանն ու գլխապետ Բագրատունին դաւաճում էին բարոյական անանց արժէքներ, մինչդեռ գնդապետ Մազմանեանի ինքնասպանութիւնը աւելի շուտ սեփական մեղքերի քաւութեան համար էր, քան համազգային ամօթի զգացման հետեւանքով կատարուած քայլ, ինչպէս կտեսնենք այս ուսումնասիրութեան մէջ:*

[47] *Լեւոն Հախվերդեան, «Թումանեանը եւ հայոց պատմական ճակատագիրը», գրուել է 18 յունուար 2000-ին: Տե՛ս Լ. Հախվերդեան, «Մենք եւ մեր դժուար օրերը» (յօդուածների ժողովածու), Երեւան, 2000, էջ 59-60:*

[48] *ՀԱԱ, ֆ. 477, ց. 1, գ. 14, թ. 69:*

բացատրւում է նրանով, որ հենց սկզբից համոզուած էին, թէ պայքարը իրենց ոյժերից վեր է»[49]£

Մի խօսքով՝ **հայ ժողովուրդը հենց սկզբից չի ուզեցել կռուել£**

Սա՛ է ճշմարտութիւնը Կարսի անկման մասին£

Տարօրինակ է, որ յուշագրողների մեծ մասը Կարսի անկումը համարում է «չսպասուած կորուստ», «անսպասելի», «անակնկալ» (Հայ Գնդունի)[50], «անակնկալ», «անակնկալ նոյնիսկ զինուորական բարձր իշխանութեան համար» (Գարեգին արք. Յովսէփեանց)[51], «անակնկալ» (Կորիւն քահանայ Քոթանջեան)[52] եւ այլն, մինչդեռ, ըստ մեզ, **այդ խայտառակ անկումը միանգամայն բնական, տրամաբանական ու օրինաչափ էր, եւ իսկական անակնկալն այն կլինէր, եթէ Կարսը թշնամու ձեռքը չանցնէր**…

* * *

Այսօր հայ-թուրքական հաշտեցման, ՆԱՏՕ-ի հետ գործակցութեան, զիջումների եւ փոխզիջումների մասին խօսակցութիւններով հայ հասարակութեան զգօնութիւնը բթացնող ամենատարբեր արարածները (ՀՀ նախագահ, պաշտպանութեան եւ արտաքին գործերի նախարարներ, զանազան տրամաչափի ու կշռի պետական պաշտօնեաներ, քաղաքական ապազգային ոյժեր, խաղաղապաշտներ, խմբիշխաններ (օլիգարխներ), Եւրախորհրդին ՀՀ անդամակցութեամբ արբեցածներ, եւրոպական արժէքներից ճառողներ, ազգայնական-ցեղակրօն գաղափարախօսութեանը դաւաճանած կեղծ ազգայնական-նժդեհական դաշնակցա-հանրապետականներ, գոյնզգոյն աղանդաւորներ, ստամտաւորականներ, վարձակ լրագրողներ, ծախու պատմաբաններ եւ այլն, եւ այլն, եւ այլն), հայկական թիկունքում հոգեբանօրէն նախապատրաստում են հայոց արեւելից կողմանց ազատագրուած տարածքների դաւաճանական յանձնումը թշնամուն, մի գուցէ՝ Մեղրու շրջանն ու ամբողջ Սիւնիքն էլ վերադիր…

---

[49] *<Armenia – Political and Ethnic Boundaries 1878-1948>, compiled by Anita Burdette, <Archive> Editions, London, 1998, pp. 659-660. Փաստաթղթի հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս «Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը», էջ 59-60:*

[50] *ԿԱՊ, «Մարտոկոց», 1932 թ., 29 հոկտեմբերի, էջ 1:*

[51] *«Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը», էջ 41:*

[52] *«Քանբեր Հայաստանի արխիւներէ», թիւ 1, 2006, էջ 101:*

Այսօր՝ Արցախեան ռազմաճակատներում տարած փառապանծ յաղթանակներից ընդամէնը 13-15 տարի անց, հայ ժողովրդի ստուար հատուածը ապրում է պարտուողական հոգեբանութեամբ (որի ամենացցուն արտայայտութիւններն են Հայրենիքից շարունակուող ֆիզիկական եւ հոգեւոր արտագաղթերը)£ Մինչ Ադրբեջանում պետութեան ղեկավարից մինչեւ «չայխանաներում» շաղակրատող ամենայետին ադրբեջանցի թշնամին օրնիբուն խօսում է Արցախին ի հարկին պատերազմով վերատիրանալու մասին ու այդ պատերազմին նախապատրաստւում է, եւ առաջին հերթին՝ բարոյահոգեբանական ոլորտներում, հայկական միջավայրում յիշեալները հետեւողականօրէն տանում են պարտուողական քարոզչութիւն, մինչեւ իսկ հայ-թուրքական եւ հայ-ադրբեջանական բարեկամութեան (sic!) մասին են ցաբռտում[53], կատարում են ազատամարտին մասնակից, բայց իրենց ուղեգծին հակառակողների հոգեբանական ոչնչացման հետեւողական աշխատանք£ Այս գիծը այլ կերպ քան դաւաճանութիւն ՀՀ պետական եւ հայոց ազգային շահերին կարելի չէ գնահատել£ Նրանց ձայնակցում են ՀՀ զանգուածային լրատուութեան դաշտի մեծագոյն մասը, պատեհապաշտ «մտաւորականութիւնը», ստոր յատկանիշներ կրող ամենատարբեր հայանուն արարածները£ Այս հետեւողական աշխատանքի հետեւանքով այսօր հայոց մէջ խախտուել է հաւատը վերջնական յաղթանակի նկատմամբ, էականօրէն նահանջել են ազգային ոգին, յարգանքը ազգային ու պետական արժէքների (ազգային եւ պետական միակ լեզու, հայոց պատմութիւն, հայկական մշակոյթ, Հայոց եկեղեցի, ՀՀ պետականութիւն եւ այլն) նկատմամբ եւ, որպէս բնական հետեւանքը այս ամենի, պայքարելու, դիմադրելու, տոկալու եւ յաղթանակելու կամքը£ Իսկ նժդեհեան դիպուկ բնորոշումով՝ «թշնամու յաջողութիւնը սկսւում է հենց այն վայրկեանից, երբ իր դէմ կռուող բանակի հրամանատարութեան (մենք կաւելացնէինք՝ ժողովրդի - Գ. Ե.) մէջ սկսւում է տկարանալ յաղթանակելու հաւատը»[54]£

Եթէ տրամագծօրէն չշրջենք այս կացութիւնը, հայութեան վերջնական կործանումը կդառնայ անխուսափելի, Կարսի խայտառակութեան կրկնութիւնից խուսափումը կդառնայ պատմական օրինաչափութիւնից շեղում, հրաշքի համազօր մի բան£

---

[53] *2006 թ. յուլիսի վերջին Հայաստանի Հանրապետական կուսակցութեան խորհրդի նախագահ «ընտրուած» ՀՀ պաշտպանութեան նախարար, Ազգային անվտանգութեան խորհրդի քարտուղար Սերժիկ Սարգսեանին (նրա անձնագրային անունն այս է) արժէ հարց տալ, թէ Գարեգին Նժդեհը ե՞րբ եւ որտե՞ղ է հայ-թուրքական բարի դրացիութիւն քարոզել…*

[54] *Գ. Նժդեհ, «Հատընտիր», էջ 159:*

Իսկ հրաշքներ միշտ չեն պատահում…

Հինգ տարի առաջ, վերահրատարակելով Գարեգին արք. Յովսէփեանցի յուշագրութիւնը, մեր առաջաբանի աւարտին ահազանգ էինք հնչեցրել՝ հայ ժողովրդին կոչ անելով սթափուել խոր նիրհից, չդաւաճանել ազգային ոգուն, «այլապէս Կարսը ամեն վայրկեան կարող է կրկնուել»[55]£ Նոյնը կրկնում ենք այսօր՝ բազմակի ուժգնութեամբ, այլապէս ահազանգը անխուսափելիօրէն վերածուելու է համազգային մահազանգի՝ մի նոր 1915 թուականի...[56]

[55] *«Ոգուն չապաւինելու արդիւնքը», էջ 13: Նոյնն ասել ենք 2002 թ. դեկտեմբերի 20-ին Բէյրութում, «Լիբանանահայ գրական շրջանակի» սրահում «Կարսի անկման ներքին ծալքերը» խորագրով մեր դասախօսութեան ընթացքում:*

[56] *Երիտթուրքական յեղաշրջումից յետոյ Անդրանիկը կոչ էր անում այդ «յեղափոխութեամբ» հարբած, թուրքի հետ «եղբայրացած», յիմարացած հայութեանը չհաւատալ երեւոյթներին, լինել զգօն եւ սթափ, ապաւինել միայն եւ միայն սեփական ազգային ոգուն: Նրան շատ քչերը լսեցին: Ազգային հերոսի յորդորը չսելու արդիւնքը հայ ժողովրդի պատմութեան մնծագոյն ողբերգութիւնն էր…*

Armenian population

Edic Baghdasarian

According to Strabo, in the second century BC all people liveng in the Armenian Highland spoke in one language, Armenian.

There are no statistical data about Armenian population, although there are controversial information presented by different researches, which varies from 6 millions to over 30 millions.

In ancient times no census was done not only in Armenia, but also in any other countries, except the number of tax payers, war prisonres, number of soldiers of army, etc.

If we take number of armed forces, tax data, etc we can consider the populario of Ancient Armenia to about 5-6 millions. Probably the Armenian population in Armenian mainland was about 6 millions in the 13th century, before catastrophic invasion of Mongols[1].

According to Appianus Tigran the Great (1st century BC) duing his military operations, brought 300,000 people from 12 Hellenic cities to Armenia, especially to capital Tigranakert.These people were greeks, assyrians and jews.

Beside Armenians, there were also other ethnical groups living in Armenian highland, such as the Greeks, Assyrians, Jews, Persians, Georgians, Alanians, etc.

After Arab invasion to Armenia, the Caliphate organized some Arabic population to reside in Armenia, in the 11th century Seljuk-turks and in the 13th century Mongol-tatars then Turkish tribes settled in Armenian highland.

As a result of these invasions new comers settled and created unsafe environment for local people, gradually some locals left the area.

Population density was high especially in Ararat plain, Alashkert valley, Mush plain, lake Van basin, Karin region and Kharberd plain. If we consider 4-5 million for population of Ancient Armenia, so the density should have been 13-17 persons per square kilometer.

After the fall of Bagratuni kingdom Armenian population in Armenia was gradually decressing due to Turkish invasions and Byzantine policy to move Armenians to the west and captute the Armenian lands, especially in 10-12 centuries the Armenian population at western lands such as Cilicia and Cappadocia was increasing significantly, so that in 1080 Armenians created their own state.

[1] - H. Manandian, Analytical history of the Armenian people, Vol 1, p. 116.

During 13-15 centuries Armenian population emigration had three directions:

1-Towards Cilicia
2- Towards Georgia, Black sea shores and northern Caucasus.
3-North-western regions of Caspian sea.

16-18 centuries were not good time for the Armenians. During these centuries about one million people had left the country. Kings of Persia in order to stop the invasion of the Turkish army, decided to evacuate the areas between two empires, which actually were parts of Armenia, so about 350,000 to 500,000 Armenians were moved forcefully from Armenia (Julfa and area) to inner areas of Persia in 1604. Turkish Sultan was doing the same, by moving Armenians of western Armenia towards west or south of th empire, on top of that he destroyed some areas. For example, during the invasions of Ottoman army to Georgia, Armenia and Alania, they took 60,000 war prisons from Ararat plain and Yerevan and moved them to western regions of Turkey and so forth.

Kings of Persia noticed that this situation was in favor of Turkey and they could easily invade to their territoris, so they changed their policy from the first quarter of 17th century, and tried to populate the Armenian regions with more people. For the same reason , in 1618-23 Amir Guna khan governor of Yerevan a few times attacked Western Armenia and moved thousands of Armenian population to Eastern Armenia, wich was under Persian control. Therefore, Armenian population started increasing even until the end the that century. But the Armenian population in Western Armenia was decreasing constaintly due to Sultans decision.

Emigration process in 16-18 centuries not only did not stop, but also got higher trend. The people were moving to Georgia, northern Caucasus, Crimea, Western Ukraine, Poland, Italy, India, Syria, western regions of Turkey, central and southern parts of Persia.

In the first quarter of 18th centry they migrated to the southern provinces of Russia.

After the 1826-28 war between Persia and Russia, Armenians were allowed to immigrate from Persia to Eastern Armenia, which was under Russian occupation after 1828. So in 1828-29 about 45,000 Armenians moved from Persia to Eastern Armenia, and resettled in Yerevan, Nakhijevan, Ordubad, etc. In the same time 90,000 Armenians who were living under difficult situations in Western Armenia (Occupied by Turks) migrated to Eastern Armenia a safe place. They settled in Lori, Shirak, Akhalkalak, Aragads and lake Sevan areas, Surmalu, etc.

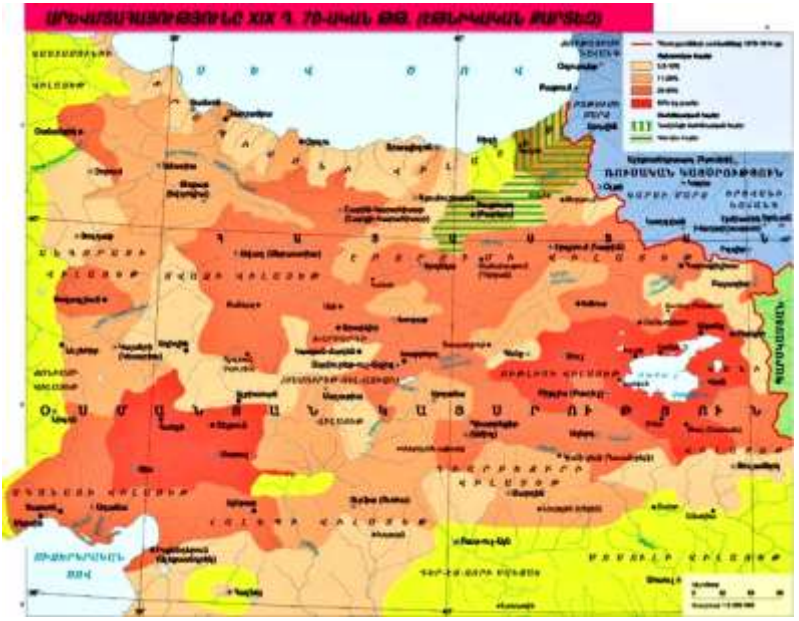

At later years Armenians migrated to Eastern Armenia from Crimea (1853-1856) and Western Armenia during the Turkish-Russian war of 1877-78. The ggreates migration from Western Armenia to Eastern Armenia, about 350,000, occurred during WWI (1914-18) and after Genocide of 1915.

Armenian population in Western Armenia
(occupied by Ottoman Turkey) 1870s, Darker is higher.
Armenian population in Western Armenia

Armenian population of Turkey according to Patriarchate of Istanbul – 1912

Six Armenian provinces(Vilayets)	
-Karin (Erzrum)	215000
-Van	197000
-Bitlis	198000
-Diarbekir	124000
-Kharberd	204000
-Sebastia	225000
-Total six Armenian Provinces:1163000	
-Adana	118000
-Marash	69000
-Trabizon	65000

-Istanbul 150000
-Other places 461700
-*Grand Total of all Armenians: 2026700*

Armenian population of Turkey in six forseen provinces according to Andrei Nikolayevich Mandelstam[2]

-Karin 249800
-Van 219000
-Bitlis 271000
-Diarbekir 140000
-Kharberd 234000
-Sebastia 242000
Total – Six provinces 1355800
six forseen provinces according Patriarchate of Istanbul:
-Karin 215000 *updated* 249800
-Van 185000 *updated* 207000
-Bitlis 180000 *updated* 253000
-Diarbekir 105000 *updated* 121000
-Kharberd 168000 *updated* 198000
-Sebastia 165000 *updated* 182000
Total – Six provinces1018000/ 1210800

So, Armenia population in Ottoman Turkey:

Total six Armenian Provinces:1355000
Adana province(Vulayet) : 124350
Marash sanjak 86800
Trabizon 88000
Istanbul 161000
Other places 535600
Grand Total: 2350750

According to A. Mandelstam total population of Armenians and other ethnicities in six forseen Armenian provinces would be as follows:

-Armenians 1210800 (43.215%)
-Greeks 42000 (1.499%)
-Nestorians 123000 (4.39%)

[2] -A. Mandelstam (1869—1939 or 1949), Russian diplomat, lawyer, historian, prof. of Petrograd university. He was Russian diplomat/translator in Turkey (1898-1915) and an activist regarding the Armenian Question especially about reform of the Armenian provinces (Vilayets) of western Armenia occupied by the Turks..

-Yezidis 37000 (1.321%)
-Turks 660000 (23.556%)
-Kurd[3]s 424000 (15.133%)
-Qizilbash 140000 (4.997%)
-Zazas 77000 (2.748%)
-Other Muslims 88000 (3.141%)
-**Total** **2801800**

Out of which:
Christians: 1412800 (50.425%)
Muslims: 1172000[4] (41.830%)
Qizilbash and Zazas[5]: 217000 (7.745%)

During Armenian Genocide 865700 Armenians were able to survive, out of whom 262500 could flee to Eastern Armenia[6].

Today, the Hidden Armenian population in Turkey is not known Accurately, but it is estimated about 1 to 6 even 10 millions.

Vilayets/regions	Settlements	Churches	Schools
Erzurum vil.	425	482	322
Van Vilayet	450	537	192
Diyâr-ı Bekr vil.	249	158	122

[3] - Today we know that ther are thousands of Armenians under Kurdish identity, to protect their lives.
[4] -Today we know that thee are thousands of Armenians forcefully converted to Islam.
[5] - Today Armenian researches have proven that Zazas are hidden Armenians.
[6] - Babken Harutyunian, The most gloomy page of the Armenian history (in Armenian), April, 2005.

Mamuretülaziz Vil.(Kharberd)	279	307	204
Bitlis Vilayet	681	671	207
Sivas(Sebastia)	241	219	204
Trebizond vil.	118	109	190
WesternAnatol.	237	281	300
Cilicia & North-ern Syria	187	537	176
East Thrace / European Turkey	58	67	79
Mutasarrifate of Jerusalem	1	10	1
Ottoman Empire	**2,925**	**3,368**	**1,996**

Armenian Settlements in Ottoman Empire in 1914 Genocide[7]

[7] - Wikipedia

English historians' report on the population of Armenians in Otoman Turkey[8]

"According to information obtained by Mr. Sarebey, the Dragoman of the Vice-Consulate at Van, from the Armenian Bishop of Erivan and from various other data he has been able to procure on the spot, **the number of Armenian refugees in the Caucasus is 173,038, of whom 105,000 are from the Province of Van; 48,000 from the districts of Alashkerd, Bayazid and Passin; and 20,038 from Moush, Boulanik, &c., &c.** They are housed as follows :

Government of Erivan :

Town of Erivan . . . . . ……..……18,820
Villages in the neighbourhood of Erivan . 14,680
Market town of Vaharshapat . . . ……... 5,360
Villages of the district of same name . …. 22,730
Town of Nahichevan . . . …… . . 271
District of Nahichevan . . . . . ……468
Igdir ……1, 028
Surmalin . ……. 7,342
Town of Alexandropol . . …….. . . , 8,450
Villages in the neighb. of Alexandropol ….14,121
Sharori . . . …….. 268
Town of Novo-Bayazid 1,164
Villages of Novo-Bayazid district . . ……. 10,336
----------105,038

Government of Elizavetpol :

Town of Elizavetpol ……...12,000
Villages, district of Elizavetpol . . . …. 5,000
District of Karabagh .. . . ……. 1,000
----------18,000

Carried* forward 123 038
Brought forward . …….. 123,038

Province of Kars :

Town of Kars and adjacent villages .26,000 Karakeliss . . . . . …… . 4,000 30,000

Government of Tiflis :

City of Tiflis ……...5,000
Villages of the district of Tiflis . . . . ……...3,000
--------- 8,000

[8] - I present this documents just as an example, though there are many other historical reports regarding this subject, which unfortunately all of them can not be presented here, due to content limits of this book. (EB)

Northern Caucasus (probably the Armenian town of Nahichevan-on-Don) 12,000

Grand total . . .. 173,038 "[9]

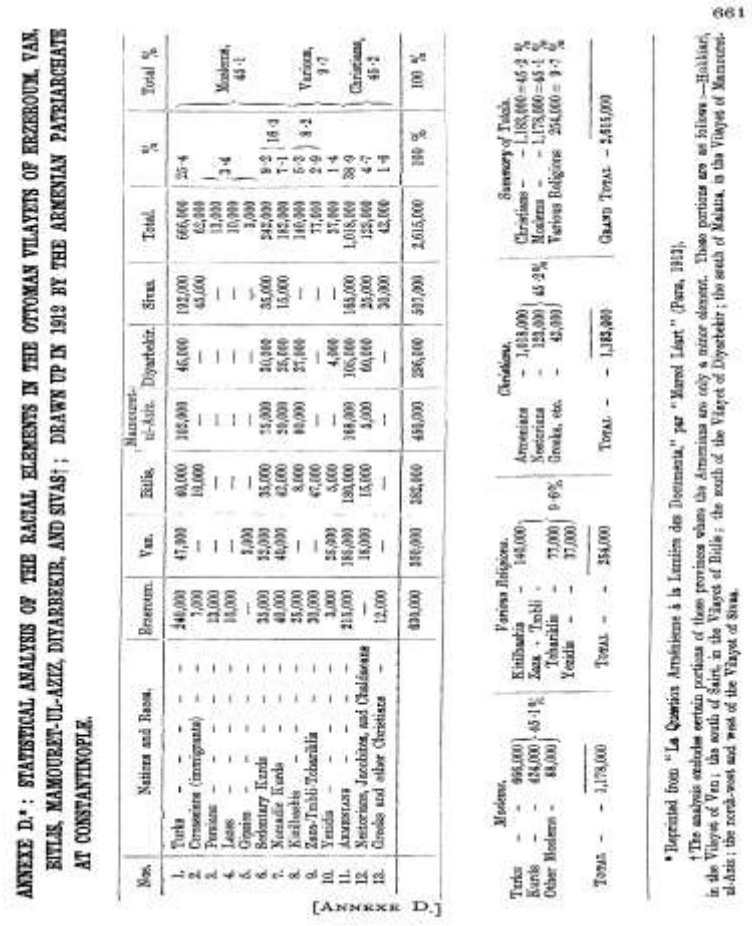

661

ANNEXE D.*: STATISTICAL ANALYSIS OF THE RACIAL ELEMENTS IN THE OTTOMAN VILAYETS OF ERZEROUM, VAN, BITLIS, MAMOURET-UL-AZIZ, DIYARBEKIR, AND SIVAS†; DRAWN UP IN 1912 BY THE ARMENIAN PATRIARCHATE AT CONSTANTINOPLE.

[ANNEXE D.]

Nos.	Nations and Races.	Erzerum.	Van.	Bitlis.	Mamouret-ul-Aziz.	Diyarbekir.	Sivas.	Total.	%	Total %
1.	Turks	240,000	47,000	60,000	105,000	46,000	192,000	666,000	25·4	Moslems, 45·1
2.	Circassians (immigrants)	7,000	—	10,000	—	—	45,000	62,000		
3.	Persians	12,000	—	—	—	—	—	12,000	3·4	
4.	Lazes	10,000	—	—	—	—	—	10,000		
5.	Gypsies	—	5,000	—	—	—	—	5,000		
6.	Sedentary Kurds	25,000	25,000	35,000	75,000	20,000	35,000	245,000	9·3	16·4
7.	Nomadic Kurds	40,000	40,000	62,000	50,000	25,000	15,000	182,000	7·1	
8.	Kizilbashis	25,000	—	8,000	80,000	27,000	—	140,000	5·3	8·2
9.	Zaza-Tribû-Zebarîdis	30,000	—	47,000	—	—	—	77,000	2·9	
10.	Yezidis	3,000	25,000	5,000	—	4,000	—	37,000	1·4	Various, 9·7
11.	Armenians	215,000	180,000	180,000	160,000	105,000	180,000	1,018,000	38·9	Christians, 45·2
12.	Nestorians, Jacobites, and Chaldæans	—	18,000	15,000	4,000	60,000	28,000	125,000	4·7	
13.	Greeks and other Christians	12,000	—	—	—	—	30,000	42,000	1·6	
		623,000	350,000	382,000	474,000	286,000	527,000	2,615,000	100 %	100 %

Moslems.

Turks	- - 666,000	
Kurds	- - 434,000	45·1%
Other Moslems	- 88,000	
Total	- - 1,178,000	

Various Religions.

Kizilbashis	- 140,000	
Zaza - Tribû - Zebarîdis	-	
Yezidis	- 77,000	9·6%
	- 37,000	
Total	- - 254,000	

Christians.

Armenians	- 1,018,000	
Nestorians	- 125,000	45·2%
Greeks, etc.	- 42,000	
Total	- - 1,185,000	

Summary of Totals.

Christians	- 1,185,000 = 45·2 %
Moslems	- 1,178,000 = 45·1 %
Various Religions	254,000 = 9·7 %
Grand Total	- 2,615,000

* Reprinted from "La Question Arménienne à la Lumière des Documents," par "Marcel Léart" (Paris, 1913).

† The analysis excludes certain portions of those provinces where the Armenians are only a minor element. Those portions are as follows:—Hakkiari, in the Vilayet of Van; the north of Sairt, in the Vilayet of Bitlis; the south of the Vilayet of Diyarbekir; the south of Malatia, in the Vilayet of Mamouret-ul-Aziz; the north-west and west of the Vilayet of Sivas.

Statistical table of Racial Elements in the Ottoman Vilayets (2013)[10]

[9] -Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, London, 1916, pp. 206-207

[10] - Ibid, p. 661.

The analysis excluded certain portions of a province where "Armenians are minor". In the "vi

Statistical table of Armenian Schools in Ottoman empire – 19012 [11]

ANNEXE E.* : STATISTICAL SCHEDULE OF ARMENIAN SCHOOLS IN THE OTTOMAN EMPIRE, DRAWN UP IN 1901-2 BY THE ARMENIAN PATRIARCHATE AT CONSTANTINOPLE.

Geographical Districts.	Schools.	Boy Pupils.	Girl Pupils.	Teachers.
THE SIX VILAYETS.				
Sairt	3	163	84	11
Amasia-Marsovan	9	1,524	814	54
Shabin Kara-Hissar	27	2,040	105	42
Erzeroum	27	1,956	1,178	85
Kighi	27	1,336	367	43
Baibourt	9	645	199	32
Diyarbekir	4	690	324	27
Harpout	27	2,058	496	58
Eghin	4	541	215	22
Tchemesh-Getzak	12	456	272	15
Arabkir	18	713	223	25
Tcharsandjak	12	617	189	18
Etesia	8	1,091	571	26
Gurin	12	736	78	20
Darandé	2	260	70	5
Divrig	10	757	100	20
Sivas	46	4,072	549	73
Bitlis	12	571	63	20
Erzindjan	22	1,389	475	63
Kamakh	13	646	28	16
Bayazid	6	338	54	13
Moush	23	1,034	284	35
Van	21	1,323	554	59
Lim and Gedoutz	3	203	56	6
Akhtamar	32	1,106	132	36
Derdjan	12	485	10	12
Isbir-Kiskim	3	80	—	3
Passin	7	315	—	7
Khnyss	8	352	15	12
Dikranakerd	2	180	—	5
Palou	8	505	50	15
Malatia	9	872	230	19
	438	29,054	7,785	897
CILICIA.				
Aïntab	9	898	708	58
Antioch	10	440	47	10
Aleppo	2	438	249	18
Hadjin	4	508	69	12
Zeïtoun	10	605	85	15
Sis and the Neighbourhood	7	476	165	19
Adana	25	1,947	808	69
Marash	23	1,361	378	44
	90	6,673	2,509	245

* Reprinted from "La Question Arménienne à la Lumière des Documents," par "Marcel Léart" (Paris, 1913). These statistics appear to be the most recent available, but it must be noted that they are fourteen years out of date, and that the figures must have risen considerably by April, 1915.

[ANNEXE E.]

[11] - Ibid. p.662-663.

Statistical Schedule of Armenian Schools—*continued.*

Geographical Districts.	Schools.	Boy Pupils.	Girl Pupils.	Teachers.
THE REST OF THE EMPIRE.				
Adrianople	6	314	251	22
Rodosto	9	1,017	856	48
Ismid	38	5,404	3,103	212
Biledjik	10	1,120	143	21
Kutahia	5	825	349	23
Smyrna	27	1,640	1,295	109
Angora	7	895	395	29
Kaisaria	42	3,795	1,140	125
Samsoun	27	1,361	344	59
Trebizond	47	2,184	718	85
Baghdad	2	68	46	11
Yozgad	12	1,197	557	43
Broussa	16	1,345	733	54
Balikesri-Panderma	8	700	634	35
Tokat	11	1,408	558	50
Kastamouni	3	110	50	2
Konia	3	213	197	12
Armasha	2	190	110	6
	275	23,786	11,419	946
GRAND TOTAL	803	59,513	21,713	2,088

Ethnic map of Six vilayets according to presented data

Ethnic map of Six vilayets according to presented data

Population of Eastern Armenia
(1831-2017)

1831 161,747
1873 469,140
1886 635,833
1897 797,853
1914 1,014,255

1919 961,677
1922 752,052
1926 880,464
1931 1,050,633
1939 1,282,338
1959 1,763,048
1970 2,491,873
1979 3,037,259
1989 3,304,776
2001 3,213,011
2011 3,018,854
2016 2,998,600
2017 2,986,500

Armenian Population Of Caucasus in 1886-1913[12]

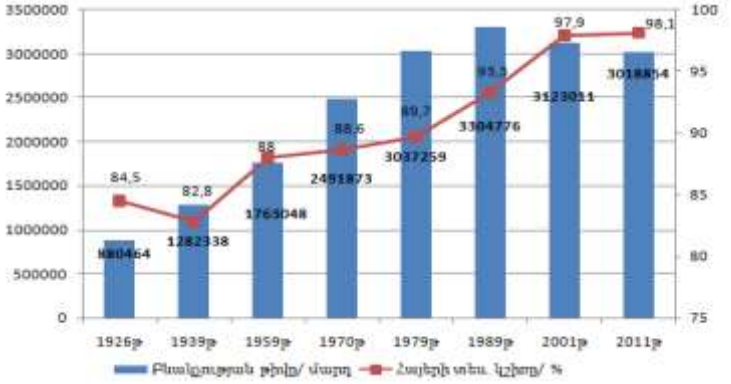

Location	1886	1897	1913		
Baku province		55,459	52,233	116,910	
Elizavetpol province	258,324	292,188	377,596		
Yerevan Province		375,700	441,000	607,717	
Tiflis Province		194,131	196,189	392,683	
Kars region	37,094	73,406	112,469		
Kutais province		16,399	24,043		35,032
Black Sea Province	970	6,282	15,443		
Dagestan region		1,0540	1,636	1,205	
Kuban Province		13,095	13,926	-	
Tereq Province		13,721	11,803	54,106	
Stavropol Provincre	4,709	5,385	-		

Population

[12] - V.E. Khojabekian, Reproduction & displacement of population of Armenia in 19-20th centuries. Yerevan, 2002.

Total Caucasus	970,656	1,118,091	1,713,169

Population of Karabagh

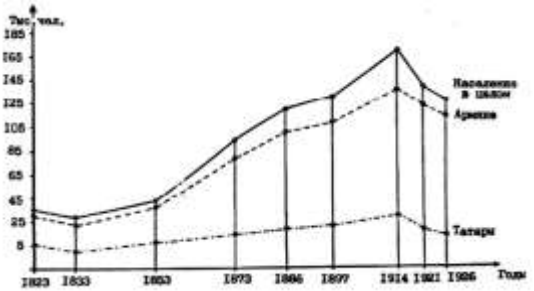

Trend of Armenian population (1926-2011)

Population of Armenia (1926-2016)[13]

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ - POPULATION - НАСЕЛЕНИЕ

9. ՄՇՏԱԿՈՒՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԹՎԱՔԱՆԱԿԸ[1], տարեվերջին
DE JURE POPULATION SIZE[1], at the beginning of the year
ЧИСЛЕННОСТЬ ПОСТОЯННОГО НАСЕЛЕНИЯ[1], на начало года

Տարիներ Years Годы	Ընդամենը բնակչությունը, 1 000 մարդ Total population, 1 000 persons Все население, 1 000 человек	այդ թվում - of which - из того числа		Բնակչության ընդհանուր թվաքանակի մեջ, % Of total population, in % В общей численности населения, %	
		քաղաքային urban городское	գյուղական rural сельское	քաղաքային urban городское	գյուղական rural сельское
1926*	881.3	167.1	714.2	19.0	81.0
1939*	1 282.3	366.4	915.9	28.6	71.4
1959*	1 763.0	881.8	881.2	50.0	50.0
1970*	2 491.9	1 481.5	1 010.4	59.5	40.5
1979*	3 030.7	1 992.5	1 038.2	65.7	34.3
1989*	3 448.6	2 368.5	1 080.1	68.7	31.3
1995	3 260.3	2 166.4	1 093.9	66.4	33.6
1996	3 248.8	2 149.1	1 099.7	66.1	33.8
1997	3 246.0	2 138.4	1 107.6	65.9	34.1
1998	3 238.2	2 122.9	1 115.3	65.6	34.4
1999	3 232.1	2 111.6	1 120.5	65.3	34.7
2000	3 226.9	2 095.8	1 131.1	64.9	35.1
2001	3 215.3	2 076.3	1 139.0	64.6	35.4
2001*	3 213.0	2 066.1	1 146.9	64.3	35.7
2002	3 208.3	2 062.8	1 145.5	64.3	35.7
2003	3 191.2	2 049.1	1 142.1	64.2	35.8
2004	3 173.8	2 035.3	1 138.5	64.1	35.9
2005	3 156.0	2 020.9	1 135.1	64.0	36.0
2006	3 136.8	2 005.4	1 131.4	63.9	36.1
2007	3 117.4	1 991.7	1 125.7	63.9	36.1
2008	3 097.3	1 975.5	1 121.8	63.8	36.2
2009	3 076.8	1 958.9	1 117.9	63.7	36.0
2010	3 055.2	1 941.5	1 113.7	63.5	36.5
2011	3 034.5	1 924.8	1 109.7	63.4	36.6
2011*	3 018.9	1 911.3	1 107.6	63.3	36.7
2012	3 021.4	1 912.7	1 108.7	63.3	36.7
2013	3 026.9	1 917.5	1 109.4	63.3	36.7
2014	3 017.1	1 914.1	1 103.0	63.4	36.6
2015	3 010.6	1 912.9	1 097.7	63.5	36.5
2016	2 998.6	1 907.0	1 091.6	63.6	36.4

1 2002-2011 թթ. տվյալները վերահաշվարկված են՝ հիմք ընդունելով 2011թ. մարդահամարի արդյունքները
The data for 2002-2011 are re-estimated based on the results of 2011 RA Population Census.
Данные за 2002-2011гг. пересчитаны на основе данных Переписи населения РА 2011г.

* Մարդահամարի տվյալներով:
By Population Census data.
По данным Переписи населения.

[13] - www.armstat.am (Armenian Statistical Service of Republic of Armenia).

Population of the Armenian Diaspora

A- According to Armenian Diaspora Encyclopedia[14]

1.	Albania	400
2.	America (USA)	1,200,000
3.	Australia	40,000
4.	Austria	4,000
5.	United Arabic Emirates	2,000
6.	Argentina	70,000
7.	Belarus	30,000
8.	Belgium	7,000
9.	Barazil	30,000
10.	Bulgaria	50,000
11.	Germany	30,000
12.	Denmark	3,000
13.	Egypt	6,000
14.	Ethiopia	90
15.	Estonia	2,000
16.	Thailand	50
17.	Turkey	80,000
18.	Turkmenstan	22,000
19.	Spain	5,000
20.	Israel	16,000
21.	Italy	3,000
22.	Iran,	80,000
23.	Iraq	10,000
24.	Latvia	4,500
25.	Poland	120,000
26.	Lebanon	80,000
27.	Lithuania	2,500
28.	Canada	65,000
29.	Cyprus	2,000
30.	Cuba	80
31.	South Africa	300
32.	Ugoslavia	250
33.	India	200
34.	Jordan	3,000
35.	Greece	45,000
36.	Hungary	15,000
37.	Kazakhstan	25,000
38.	Kyrgyzstan	3,000
39.	Japan	60

[14] - Armenian Diaspora Encyclopedia, In Armenian language, Yerevan, 2003.

40.Morocco	30
41.Great Britain	16,000
42.Mexico	400
43.Moldova	8,000
44.Netherlands	7,000
45.New Zealand	200
46.Norway	1,000
47.Sweden	6,000
48.Switzerland	3,000
49.Czech rep.	10,000
50.Chile	1,500
51.China	60
52.Romania	2,500
53.Russia	2,200,00
54.Singapore	40
55.Syria	70,000
56.Slovakia	500
57.Venezuala	3,500
58.Georgia	350,000
59.Tajikistan	3,000
60.Uzbekistan	70,000
61.Ukraine	130,000
62.Uruguay	15,000
63.Kowait	5,000
64.Finland	200
65.France	450,000

Total → 5,337,360

According to Armenian Diaspora Population Wikipedia Encyclopedia

-Total population of Diaspora (Official): 5,605,725

- Total population of Diaspora (Unofficial)

6,849.192 – 10,507,133

There is no doubt that official data are not accurate so 5,605,725 can not be reliable, on the other hand 10,507,133 seems to be a bit overestimated, the data according to Armenian Diaspora encyclopedia are of 1990-2000, so they are old about 20 years and underestimated, as the growth trend is not considered, if we consider 3% annual growth as reported, total diaspora population would be estimated 9,639,866 plus 3,000,000 population of republic of Armenia we will have about 12.6 million for all Armenian population of the world. This number does not include “Hidden and forcefully Islamized Armenians” of Turkey who are estimated around 6 millions.

تاریخچه اقتصاد و تجارت شهر تبریز[1]

تبریز، شهر قدیمی‌ای که در سایه‌کش سهند آرام گرفته است، هرگز شهر آرامی نبوده است. مردمانی سخت‌کوش که مبارزه با مشکلات و استقامت را آموخته‌اند. شهری که از دیرباز دروازه تمدن شرق به غرب بوده، در تاریخ معاصر ایران، اسم عام آستانه دوران جدید است و زادگاه مکتبی که آن را مبدأ تاریخ معاصر به شمار می‌آورند.

شهری که فراز و فرودهای بسیار به خود دیده است، مدتی پایتخت ایلخانان مغول بود و در آستانه سلطنت قاجارها، مقر ستاد فرماندهی عباس‌میرزا شد و دارالسلطنه و مولد بسیاری از وقایع تاریخ معاصر .تبریز، از دیرباز کانون مراودات تجاری و دروازه تجارت ایران با غرب بوده است. اما اهمیت تجاری این شهر، از اوایل حکومت قاجارها در ایران دوچندان شد و تاکنون فراز و فرود بسیاری را به خود دیده است.

اقتصاد تبریز در دوران دارالسلطنگی رونق بسیار داشت، آن‌گونه که وقتی امیرکبیر با خزانه خالی مواجه شد، برای انتقال ناصرالدین میرزای تازه شاه‌شده، از تجار آن شهر وام گرفت. کارخانه زیگلر آلمانی و کبریت توکلی و چرم خسروی خاطرات همین دوران‌اند.

تبریز اما در دوران حکومت پهلوی اول، قربانی تمرکزگرایی رضاخانی شد و در دوران محمدرضا، پس از پایان حکومت یکساله فرقه دموکرات، رشد صنعتی را آغاز کرد. در همین دوران بود که برق لامع و شکلات آیدین متولد شدند و موج مهاجرت‌های آذربایجانی‌ها به تهران، کسانی مثل خسروشاهی‌ها و شرکت مینو را وارد اقتصاد کل کشور کرد و در دوران دهه چهل بود که ماشین‌سازی و تراکتورسازی در تبریز بنیان نهاده شدند.

اقتصاد تبریز در سال‌های اخیر نیز مانند شهرهای دیگر، قربانی گسترش روزافزون اقتصاد دولتی حاصل از درآمدهای نفتی، سیاست ناکارآمد و بی‌ثباتی مقررات و قوانین شد و سوت بسیاری از کارخانه‌ها و واحدهای صنعتی شهر خاموش شدند اما با وجودی که اقتصاد تبریز دیگر رونق گذشته را ندارد، با این حال به نظر می‌رسد اقتصاد آذربایجان کمتر از سایر استان‌ها آسیب دیده است.

آذربایجان با کمترین نرخ بیکاری کشور، چهار درصد تولید ناخالص داخلی را تامین می‌کند و آذربایجانی‌ها که رکورددار مهاجرت به پایتخت و دیگر کشورها بوده‌اند، توانسته‌اند با فروشگاه‌های دریانی، حضور خود را در تمام شهرها و محلات به رخ بکشند.

حتی اگر خود بازاریان هم از هایپرمارکتی همچون «لاله‌پارک» که نماد مدرنیته است خرید کنند، هنوز تیمچه مظفریه مرکز مهم تجارت فرش محسوب می‌شود، چرم تبریز همچنان از

[1] www.tarikhema.org

بهترین پاپوش‌های ایرانیان است و پارچه‌های بافت تبریز، بهترین تن‌پوش‌های تولید داخل، محصولات کشاورزی از بهترین محصولات کشورند و هنوز بهترین شیرینی‌ها و انواع تنقلات سوغات همین شهرند.

خشکبار تواضع، نماد کیفیت در این زمینه است و پشت جعبه بیشتر شکلات‌های ایرانی، آدرس کارخانه، نشانی تبریز را دارد.

لاله پارک و برندهای معروفش که برخی‌شان حتی در بهترین پاساژهای تهران و کیش هم شعبه ندارند، اتومبیل‌های لوکس و گران‌قیمت پلاک ارس، حضور بخش خصوصی ترکیه و تاجران ترکی که اصرار دارند به خاطر پایین بودن هزینه‌های تولید در ایران، در تبریز سرمایه‌گذاری کنند و دفاتر تجاری بازرگانان تبریز در استانبول و وان، به خاطرمان می‌آورد که تبریز، نقش سنتی خود را حفظ کرده و همچنان دروازه تجارت با ترکیه و اروپاست.

مروری بر تاریخچه اقتصاد تبریز در دوران معاصر

تبریز از دیرباز کانون مراودات تجاری و دروازه تجارت ایران با غرب بوده است. اما اهمیت تجاری این شهر، از قرن نوزدهم و اوایل حکومت قاجارها در ایران دوچندان شد. نخست به دلیل دارالسلطنه شدن و دیگری به دلیل رونق راه تجاری طرابوزان-تبریز.

در اوایل دوره سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار و آغاز دو دوره جنگ‌های طولانی میان ایران و روس، تبریز به دلیل موقعیت جغرافیایی‌اش، به محل استقرار عباس‌میرزا ولیعهد و ستاد و پایگاه جنگی علیه روس‌ها بدل شد و تا پایان دوران حکومت قاجارها، دارالسلطنه و ولیعهدنشین باقی ماند. به روایت جیمز موریر، دیپلمات انگلیسی، «قبل از انتصاب عباس‌میرزا به حکومت آذربایجان، تبریز محل مناسبی برای سکونت و زندگی نبود، ولی پس از استقرار او در تبریز دستور داد تا تمام امرا و درباریانش هرکدام برای خود و عمله‌جاتش خانه‌های جدید احداث نمایند».۱

مکتبی که سیدجواد طباطبایی، در کتابش «مکتب تبریز» از آن نام می‌برد، با عباس‌میرزا و وزیر او قائم‌مقام متولد شد. شکست عباس‌میرزا در جنگ‌های ایران و روس، آغاز مکتب تبریز، جنبش نوسازی و پایه‌ای برای نهضت مشروطه‌خواهی در سده بعد بود، با جنبش تبریز دورانی از تاریخ ایران برای همیشه به پایان رسید و ایران سده‌های میانه خود را پشت سر گذاشت و تبریز به اسم عامی برای درخواست‌هایی پیرامون آزادی و قانونگرایی بدل شد.

راه قفقاز به تبریز و راه استانبول از طریق دریای سیاه به طرابوزان و ارزروم و سپس به تبریز از جمله اولین و مهم‌ترین راه‌های صادرات و واردات کالا در این دوره بودند که اهمیت تجارت تبریز را بالا بردند. نخستین تاجران انگلیسی که با ایران داد و ستد کردند، در زمان عباس‌میرزا به تبریز آمدند و این شهر را پایگاه تجاری خود قرار دادند.

اینان از اواخر دوره فتحعلی‌شاه راه طرابوزان به تبریز را از مسیر قدیمی جاده ابریشم گشودند۲ و در ۱۲۵۰ ق. بیش از صد بازرگان ایرانی در ارزروم، نیمه راه مسیر تبریز-طرابوزان، مستقر بودند که کالاهای تجاری را ظرف ۱۸ تا ۲۰ روز از بایزید به تبریز می‌آوردند.۳ در نتیجه اقدامات عباس‌میرزا، محصولات انگلیسی که بیشترشان «قماش منچستر بود به زودی در بازار تبریز رواج روزافزونی یافت».۴

با وجودی که مسیر تبریز-تفلیس کوتاه‌تر و امن‌تر بود، با این همه رونق تجاری بندر طرابوزان و تمایل انگلیسی‌ها و فرانسوی‌ها برای ارسال کالاهای خود از این مسیر که برعکس مسیر تفلیس تحت سیطره روس‌ها نبود، باعث شد شاهراه تبریز-طرابوزان به عنوان مهم‌ترین مسیر تجاری ایران و اروپا طی قرن نوزدهم میلادی محسوب شود. بازرگانان اروپایی کالاهای خود را از طریق کشتی از دریای مدیترانه به دریای سیاه و بندر طرابوزان می‌آوردند و از طریق یونانیان مقیم بازار تبریز و سپس انگلیسی‌ها و گرجی‌ها اقدام به خرید و فروش می‌کردند.

طی سال‌های ۱۲۴۸ تا ۱۲۵۱ ق / ۱۸۳۲-۱۸۳۵ م، تجارت در تبریز به اوج خود رسید و در طول قرن نوزدهم میلادی تبریز مرکز پرجمعیت‌ترین ایالت ایران به شمار می‌آمد و در ردیف اول شهرهای بازرگانی ایران قرار داشت. اوژن فلاندن سیاح فرانسوی که در همان سال‌ها سفری به تبریز داشته، این شهر را مرکز بزرگ‌ترین و غنی‌ترین استان ایران دانسته که همسایگی با روسیه و عثمانی بر اهمیت آن افزوده و تجارت آن به دلیل اقدامات عباس‌میرزا و فعالیت بازرگانان انگلیسی، گرجی و یونانی گسترش چشمگیری یافته است.۵

این شهر به خاطر تجارت ترانزیتی اهمیت فوق‌العاده داشت و کالاها از استانبول و طرابوزان و گرجستان به تبریز وارد می‌شد و از آنجا به تهران و سایر شهرهای ایران فرستاده می‌شد.۶ بازرگانان ایرانی به شکل فعالی در زمینه تجارت خارجی وارد شدند و کالاهای فرانسوی، آلمانی و نیز کالاهای انگلیسی از طریق تبریز به دیگر شهرهای کشور و همچنین ماوراءالنهر ارسال می‌شد.۷

کالاهایی که از اروپا به تبریز می‌آمد، شامل پنبه، چلوار، ماهوت، فلزات، شیشه، قند و شکر، پارچه‌های مخمل نخی و ابریشمی، چیت موصلی، آینه و انواع محصولات ماشینی بود. صادرات تبریز نیز شامل ابریشم، مازو (که در همدان و کردستان به عمل می‌آمد)، رنگ، شال، تنباکو، خشکبار، موم، اسلحه و مقداری ابریشم ماشینی می‌شد.۸

در دوره محمدشاه با توجه به ناامنی‌های جنوب کشور، تبریز و راه‌های تجاری آن اهمیت فوق‌العاده‌ای یافت، به گونه‌ای که در اواسط قرن نوزدهم میلادی بیشتر مبادلات تجاری با دول اروپایی به مرکزیت این شهر انجام می‌شد.۹ اهمیت بازرگانی تبریز به حدی رسید که سفیر فرانسه در ۱۲۵۹ق / ۱۸۴۴م، در گزارشی از تهران به وزیر امور خارجه کشورش خاطرنشان کرد: «هرچه از اهمیت بازرگانی شهر تبریز بگویم، کم گفته‌ام، زیرا گسترش بازرگانی روزافزون است و افزایش تدریجی واردات، فراوانی ارتباط میان این شهر و استانبول، پیوند مستقیم با اروپا، گرایش بازرگانان اروپایی به در دست گرفتن انحصار

پارچه‌های نخی، نزدیکی مراکز ارتباط، برپایی شرکت‌ها... جملگی آینده پرباری برای شهر تبریز پیش‌بینی می‌کند.» ۱۰

عباس‌میرزا بانی مکتب تبریز

انگلستان هم با درک موقعیت تبریز و اهمیت راه تجاری طرابوزان-تبریز در سال ۱۲۴۵ق. / ۱۸۳۰م، در طرابوزان کنسولگری تاسیس کرد تا تجارت خود را با شمال غرب ایران گسترش دهد، ولی به زودی متوجه شد تا وقتی که در تبریز که بزرگ‌ترین شهر تجاری ایران بود، کنسولگری نداشته باشد، نتیجه نخواهد گرفت.۱۱

طبق محاسبات سارتیژ، سفیر فرانسه در ایران در خلال سال‌های ۱۲۵۹ و ۱۲۶۰ ق / ۱۸۴۴ و ۱۸۴۵ م، واردات کالاهای اروپایی به ایران از راه‌های منتهی به تبریز یک میلیون و ۸۰۶ هزار و ۳۶۸ تومان برابر با ۲۱ میلیون و ۶۷۶ هزار و ۴۱۶ فرانک فرانسه بوده است، در حالی که در همان موقع کل اجناس اروپایی واردشده به مهم‌ترین بندر تجاری ایران در جنوب یعنی بوشهر، برابر با ۵۵۵ هزار و ۶۲۵ تومان معادل شش میلیون و ۶۶۷ هزار و ۵۰۰ فرانک فرانسه بود که حدود یک‌سوم ارزش کالاهای واردشده از تبریز است.

۱۲ در همین دوره زمانی صادرات ایران به اروپا از طریق تبریز، معادل یک میلیون و ۹۴۶ هزار و ۵۶۲ تومان برابر با ۲۳ میلیون و ۳۵۸ هزار و ۷۴۴ فرانک فرانسه بود و کل صادرات از بوشهر به مقصد انگلستان و هند ۳۸۵ هزار و ۴۰۰ تومان برابر دو میلیون و ۵۲۴ هزار و ۸۰۰ فرانک فرانسه بود.

۱۳ این آمار نمایانگر آن است که ارزش کالاهای صادرشده از تبریز به خارج از کشور بیش از پنج برابر کالاهایی است که از بوشهر صادر شده و نیز نشانگر تراز مثبت تجاری ایران با اروپاست. کالاهای صادراتی عمدتاً شامل غلات، تنباکو، نمک، اسب، خشکبار، منسوجات، قماش و ابریشم و فرش بوده است و کالاهای وارداتی بیشتر آهن، فولاد، چوب، پارچه‌های انگلیسی، چرم، کاغذ، ادویه، شکر، قند، تفنگ و فلزاتی چون مس و طلا بودند.۱۴

با دقت در لیست کالاهای وارداتی از اروپا، اقبال به اجناسی که مورد نیاز موسسات تمدنی جدید همچون کارخانه‌ها و صنایع نوین است، مشهود است که از آن جمله می‌توان به فلزات اساسی چون فولاد، چدن و آهن اشاره کرد. همچنین کاغذی که از ایتالیا می‌آمد، و برای

تامین نیاز چاپخانه‌های سنگی و روزنامه در کل کشور مصرف می‌شد، جالب توجه است![۱۵] در اثر همین تجارت برخی از عادات تمدنی جدید به ایران وارد شد.

تجار تبریز در انقلاب مشروطه

پس از عقد عهدنامه ترکمانچای و رشد و گسترش بی‌رویه واردات کالاهای خارجی، تجار و بازرگانان ایرانی تا حدودی به حاشیه رانده شدند. این امر از عوامل اصلی تاکید بازرگانان بر حمایت از صنایع ملی و تلاش آنها در تبلیغ برای مصرف کالاهای تولید داخل بود. تجار و اتحادیه‌های صنفی در دوران مشروطیت معتقد بودند اقتصاد و بازرگانی وابسته، نابودی همه آنها را در پی خواهد داشت.

خواست بازرگانان سنتی و مدرن از دولت، تامین جانی و مالی و جلوگیری از نفوذ بیگانگان در امور کشور بود. آنها به سرمایه‌گذاری در امر تولید وسیع و ایجاد بانک‌های ملی علاقه‌مند بودند، و بر حمایت از صنایع ملی تاکید می‌ورزیدند. سفرهای بازرگانان تبریز به کشورهای اروپایی نیز، اندیشه‌های نوین آزادیخواهی را در این شهر گسترش داد. در نهضت مشروطه، گروه‌های متعددی شرکت داشتند، اما بازرگانان نقش ویژه‌ای در این نهضت ایفا کردند.

از تاثیرگذارترین اقدامات تجار، تشکیل انجمن‌های مختلف در نقاط گوناگون داخل و خارج از کشور بود. این انجمن‌ها که به نوبه خود، انجمن مرکزی اصناف را به وجود آوردند، از مهم‌ترین دلایل آگاهی تجار و روشن‌بینی تجاری آنها بود.[۱۶] به عنوان مثال تشکیل انجمن ایالتی آذربایجان، با هدف رسیدگی به مسائل و مشکلات مردم، حکایت از شرایط سخت تجارت در ایران داشت و در عین حال از جنبه‌های مثبت حرکت‌های خودجوش تجار و اصناف به‌رغم فشارهای دولتی است.[۱۷]

میزان علاقه‌مندی و شیفتگی تجار تبریز به انقلاب مشروطه را از کمک‌های بی‌دریغ برخی از آنان می‌توان حدس زد. برای تجار و بازاریان، به نسبت توان و علاقه آنها به انقلاب، قبض‌های کمک ارسال می‌کردند.[۱۸]

جعفر پیشه‌وری رئیس فرقه دمکرات

با امتناع مظفرالدین شاه در امضا و تصویب نظامنامه انجمن‌های ایالتی (در تاریخ چهاردهم جمادی‌الثانی ۱۳۲۴ ق)، مردم تبریز برای چندمین بار در آن ایام، بازار و مغازه‌ها را بستند و خواستار ادامه روند مشروطه شدند. بستن بازار تبریز از بازار شیشه‌گرخانه آغاز شد و با تیراندازی دو نفر در دیگر بازارها، ترس بازاریان و مغازه‌داران از محمدعلی میرزا، ولیعهد قاجار در تبریز، ریخته شد و آنان با بستن مغازه‌ها و همراهی با مشروطه‌خواهان تهران، دولت و حکومت را در تنگنا قرار دادند.

بازاریان اولین گروهی بودند که با تعطیل کردن محل کسب و کار خود، در مسجد صمصام‌خان تجمع کردند و به تدریج علما و روحانیون به آنان پیوستند. پس از ۱۰ روز تعطیلی بازار و هوشیاری مردم تبریز، بالاخره شاه طی تلگرافی از تهران به تبریز، اجازه داد تا مردم نمایندگان خود را انتخاب کرده، راهی تهران کنند.۱۹ اما زمانی که بی‌اعتنایی شاه جوان به مشروطه و مجلس شورا به گوش اهالی تبریز رسید، کسبه شهر، بازار را بستند و به‌طور جدی خواستار مشروطه تامه شدند.۲۰

در این دوره، تجار و بازرگانان کمک‌های مالی فراوانی به ملی‌گرایان و آزادیخواهان کردند. آنان بار مالی تحصن‌ها را به طور کامل بر عهده می‌گرفتند. اسلحه و مهمات مبارزان مشروطه‌طلب و مخارج خانواده‌های آنان به کمک امثال حاجی مهدی کوزه‌کنانی و حاج‌میرزا آقا فرشی و دیگر تجار تهیه و تامین می‌شد.

وجود نام‌هایی چون علی موسیو، حاج‌مهدی کوزه‌کنانی، حاج‌محمدباقر ویجویه‌ای، حاج‌علی دوافروش، حاج‌اسماعیل امیرخیزی، میرکریم بزاز، مشهدی‌عباس قندفروش، جعفر چورکچی، محمدتقی طباطبایی ناظم‌التجار، حاج‌رسول صدقیانی، حاج‌رضا جورابچی، مشهدی‌علی ماهوتچی، حاج‌میرزا آقافرشی، حاجی‌تقی لک‌تبریزی، حاج‌محمدعلی بادامچی، و حتی خود ستارخان، سردار ملی، و بسیاری نام‌های دیگر در تاریخ مبارزات مشروطیت، این ادعا را به اثبات می‌رساند که در واقع اهرم حرکت این جنبش عظیم اجتماعی و ملی را بازرگانان تشکیل می‌دادند.۲۱

در اواخر دوره قاجار سرمایه‌گذاری خارجی توسط آلمان‌ها نیز بر رونق تجارت افزود. آلمان‌ها دو کارگاه تاسیس کردند و بیش از ۱۲۰ کارگر را مشغول به کار کرده بودند. در نیمه‌های دوم قرن نوزدهم، بازار تبریز بعد از تهران، بر اساس شاخص حجم کالاها و تعداد مغازه‌ها، بزرگ‌ترین بازار ایران گزارش شده است. اجناس وارداتی نخست به بازار تبریز می‌آمد و سپس در سایر مناطق ایران توزیع می‌شد. واردات کالا از استانبول عامل مهمی در رونق بازار تبریز بوده است.۲۲ کارخانه‌هایی همچون کارخانه قالی‌بافی زیگلر آلمانی و کارخانه کبریت توکلی از جمله نشانه‌های رونق آن روزهای تبریز است.

افول تجارت تبریز

رونق بازار تبریز تا پایان قرن نوزدهم دوام نیاورد، و تجارت در این شهر رو به افول گذاشت. در این افول، هم دلایل داخلی و هم دلایل خارجی تاثیرگذار بود. پس از جنگ جهانی اول و فروپاشی دولت عثمانی و ظهور بلشویسم پس از انقلاب اکتبر در روسیه، تجار تبریزی متوجه بازارهای اروپا شدند. علاوه بر این گشایش کانال سوئز از یک‌سو و آغاز حکومت پهلوی و سیطره دولت بر تن نحیف اقتصاد هم ضربه‌هایی پیاپی بر اقتصاد این شهر وارد آوردند.

یکی از مهم‌ترین دلایل انحطاط تجارت در تبریز نخست گشایش کانال سوئز بود که راه‌های شمالی کشور را از رونق انداخت و دیگری توقف حمل و نقل از طریق روسیه. حجم تجارت با شوروی کاهش یافت، انتقال عمومی از طریق خلیج فارس انجام می‌شد و اجناس از طریق بوشهر و بغداد به کشور می‌رسیدند. در اوایل قرن بیستم، سهم واردات تبریز از ۲۰ درصد در اول قرن به هفت درصد در ربع قرن کاهش یافت و صادرات نیز از ۱۴ درصد به هشت درصد سقوط کرد.۲۳ در نتیجه شهرهای اصفهان و شیراز مرکز تجارت شدند.۲۴

با تصرف تبریز توسط روس‌ها پس از قرارداد ۱۹۰۷، نیز بسیاری از نخبگان شهر مجبور به مهاجرت شدند. مبادلات تجاری، سیاسی و فرهنگی تبریز با قفقاز قطع شد. جنگ جهانی اول

و انقلاب بلشویکی روسیه به جایگاه تبریز آسیب زد. تاجران بزرگ تبریز با اروپا عمدتاً از طریق روسیه یا عثمانی در تماس بودند و حتی در سن‌پترزبورگ، مسکو، باکو و ایروان دفتر داشتند، اما با انقلاب روسیه و بعدها تحولات ترکیه، تجارتشان را از دست دادند.
عده‌ای ورشکسته شدند و عده‌ای مهاجرت کردند و مال‌التجاره بسیاری از تجار ایرانی مصادره شد. بعدها اجحافاتی که شوروی‌ها با تجار داشتند، موجب اعتراض عمومی آنان در مناطق شمالی و ایجاد تشکیلاتی به نام «نهضت اقتصاد» شد و از همین رو تیمورتاش در طرح اصلاحات مملکتی، که در آستانه سلطنت رضاشاه به وی ارائه داد، پیشنهاد قطع ارتباطات تجاری با شوروی را داد.۲۵
دوره سلطنت رضاشاه نیز تبریز را به جایگاه پیشین بازنگرداند. با تضعیف نهاد دربار و کمرنگ شدن جایگاه ولایت‌عهد، تبریز به عنوان ولیعهدنشین، دیگر از موقعیت پیشین برخوردار نبود. دولتی شدن اقتصاد هم به آنان ضربه وارد کرد. تجارت با خارج در اختیار دولت قرار گرفت و تجار را وادار کردند از طریق شرکت‌های دولتی کار کنند و تجار تبریزی با این سیستم آشنا نبودند. علاوه بر این با سیاست تمرکزگرایی در عصر رضاشاه، تبریز و دیگر شهرها به انزوا محکوم شدند، چرا که در دوران تمرکزگرایی، ایران تنها در پایتخت معنا می‌شد.
آذربایجان که زمانی دروازه تجارت ایران با جهان غرب نامیده می‌شد، در این دوران تا این حد تنزل یافته بود که آن را تنها انبار غله ایران می‌نامیدند. در این دوران، تهران و مازندران زادگاه شاه پهلوی بر هر ایالت دیگری رجحان داشتند. در دهه ۱۳۱۰ از ۲۰ کارخانه جدیدی که در چهار شهر آذربایجان برپا شد، تنها دو کارخانه از سرمایه‌گذاری مستقیم دولت برخوردار شده بود، در حالی که در همین مدت، حکومت در ایالات مرکزی و شمالی کشور برای ۲۰ کارخانه از ۱۳۲ کارخانه تاسیس‌شده، سرمایه‌گذاری کرده بود.۲۶

جواد برق‌لامع بنیانگذارحوله برق‌لامع

در دوره حکومت رضاشاه به علت گسترش روابط سیاسی با آلمان، کنسولگری آن کشور در خیابان لاله‌زار تبریز تاسیس شد و روابط تجاری بازار تبریز با کشور آلمان توسعه یافت. گروهی از بازرگانی ایرانی و به ویژه تبریزی، شعبه‌هایی برای تجارت در کشورهای اروپایی مثل آلمان و ایتالیا ایجاد کردند و طبق مقررات بین‌المللی در داخل و خارج کشور به تجارت پرداختند.۲۷

از سوی دیگر تحول کلی در ساختار ترابری کشور، سرکوب قبایل سرکش و استقرار امنیت نسبی موجب شد تا مرکزیت دادوستد از شهرهای بزرگی مانند تبریز به سایر نقاط و بنادر سوق داده شود؛ ولی مراکز عمده تجاری در بازار تبریز همچنان نقش خود را ایفا می‌کردند. نه‌تنها داد و ستد و صادرات فرش، خشکبار، چرم و پشم به کشورهای اروپایی انجام می‌گرفت، بلکه صادرات اقلامی مانند روده که تا آن زمان با نمک مخلوط و درون خاک مدفون می‌شد، با هوشمندی و ابتکار اشخاصی مانند حاج‌رضا طوبی آغاز شد و درآمد ارزی قابل توجهی عاید کشور کرد.۲۸

واردات عمده ایران نیز از راه تبریز بود، علت آن راه‌آهنی بود که در جنگ جهانی احداث شده بود، هر چند بندرعباس و بنادر دیگر نیز فعال بودند، ولی انتقال جنس از آنجا به تهران امنیت نداشت. غالباً قماش و بلورجات وارد تبریز می‌شد و خریداران از سطح کشور به تبریز می‌آمدند. آلمانی‌ها در تیمچه سرای حاج‌سیدحسین کهنه، دفتر داشتند.

»مسیو مریکا» که اصلیت یونانی داشت، نماینده چند کارخانه بزرگ خارجی در ایران بود. تبریز در اولین سال سلطنت رضاشاه مرکز عمده تجارت قالی ایران بود و مهم‌ترین اقلام صادراتی شهر قالی، خشکبار و پوست و چرم، و واردات عمده آن را پارچه، قند و چای تشکیل می‌داد.۲۹

تبریز زیر چکمه‌های سرخ

بعد از سقوط رضاشاه، پیدایش احزاب سیاسی و اتحادیه‌های کارگری در شهرهای بزرگ، سطح آگاهی سیاسی مردم را بالا برد و به افزایش هوشیاری طبقاتی و قومی آنان کمک کرد. در بعضی نقاط ایران و از جمله آذربایجان، استعفای رضاشاه به عنوان نشانه‌ای از پایان تمرکزگرایی کشور، تعبیر شد. آذربایجان در دوره رضاشاه، یکی از چند منطقه جغرافیایی کشور بود که به راه‌های گوناگون متحمل بی‌توجهی شده بود. خلأ قدرت در این منطقه که ناشی از اشغال شمال غرب ایران به وسیله نیروهای شوروی بود، با وضعیت پریشان اقتصادی حال و گذشته آن و بالا گرفتن احساس هویت قومی از عواملی بودند که در دگرگونی اجتماعی آذربایجان سهم عمده‌ای داشتند.

۳۰ وقوع جنگ دوم جهانی و اشغال آذربایجان به دست قوای روس و تبعات ناشی از آن، صدمات جبران‌ناپذیری بر پیکر بازار تبریز وارد کرد. نه‌تنها طرف‌های تجاری بازار تبریز در سرتاسر اروپا و منطقه درگیر جنگ بودند و امکان صدور کالا در شرایط قحطی موجود مقدور نبود، بلکه سلطه روس‌ها عرصه را بر بازاریان تبریز تنگ‌تر می‌کرد. بر اثر نگرانی تجار از آینده و کسب و کار، بسیاری از مراکز عمده تجاری بازار تبریز، تعطیل شدند و بازرگانان برجسته به تهران و شهرهای دیگر مهاجرت کردند.

در این دوران، شهر تبریز با داشتن ۳۵ هزار نفر کارگر صنعتی، کانون نهضت کارگری ایالت بود.۳۱ کارگران کارخانه‌های نساجی و کارخانه‌های کبریت‌سازی شهر، در برپایی نخستین حلقه‌های کارگری پیشگام بودند. شرایط به خصوص با وجود افزایش نرخ‌ها، برای به راه انداختن نهضت کارگری مطلوب بود۳۲ و ارتش سرخ کالاهای مورد نیاز خود را به کارخانه‌های آذربایجان سفارش می‌داد.۳۳

اما پایان جنگ دوم جهانی هم برای تبریز خوش‌یمن نبود، کارخانه‌ها و کارفرمایان دیگر بخش‌های اقتصاد محلی به تقاضای بازار جنگ متکی بودند و با پایان جنگ دچار بحران شدند. ارتش سرخ از سفارش دادن کالا به کارخانه‌های آذربایجان دست کشید و بنابراین

حیات اقتصادی آذربایجان رو به افول نهاد. بنا بر نوشته کنسول بریتانیا در تبریز «حالا همه کارخانه‌های شهر معتقد شده‌اند که یا ضرر خواهند دید یا حداقل زورکی هزینه‌های جاری را به دست می‌آورند».۳۴

بحران اقتصادی پس از جنگ در آذربایجان و عدم توزیع عادلانه مواد خوراکی در سراسر کشور هم آذربایجانی‌ها را متقاعد کرد که از نظر حکومت مرکزی، ایران یعنی فقط تهران. همین امر بسیاری از تجار تبریز را وادار به مهاجرت کرد و امید آنها به بازگشت را از بین برد.

تبریز نیز مانند اغلب مناطق شمال ایران، تحت تاثیر اندیشه چپ، خواستار اصلاحات اساسی اجتماعی و اقتصادی بود. بعد از جنگ دوم جهانی، افزایش نفوذ شوروی‌ها و عوامل داخلی آنان، ریسک تجارت در مناطق شمالی ایران را بالا برد و از این تاریخ به بعد، به مهاجرت بسیاری از تجار منجر شد. اگرچه بسیاری از تجار تبریزی پیشتر تحت‌فشار در دوران سلطنت رضاشاه از تبریز به تهران مهاجرت کرده بودند.

اوضاع نابسامان پس از جنگ و عدم توزیع عادلانه مواد غذایی در تهران و شهرستان‌ها، این اندیشه را در میان آذربایجانی‌ها رشد داد که اعطای یک امتیاز نفتی به اتحاد شوروی، رونق اقتصادی را به این منطقه بازخواهد گرداند. در تابستان ۱۳۲۴ بیشتر کسانی که در بخش تولید مواد مصرفی کار می‌کردند، بیکار شدند. کارخانه دخانیات تبریز بیش از ۳۰۰ تن از کارگران خود را اخراج کرد. در این دوران حزب توده به شدت در آذربایجان فعالیت داشت و همین امر آذربایجان را آبستن حوادث بسیاری می‌کرد که حکومت خودمختار آذربایجان و پیشه‌وری مولود آن بود.۳۵

حزب دموکرات اصلاحاتی را آغاز کرد، یکی از برنامه‌های دولت این بود که «هنگام تعیین عایدات مالیاتی و اعتبارات بودجه کشور، دولت درباره آذربایجان برنامه بهبود آبادی و عمران شهرها و اصلاح کارهای فرهنگی و بهداری و... را در نظر خواهد گرفت»، اما شیوه برخورد دموکرات‌ها در طرفداری از شوروی‌ها، اندک‌اندک باعث شد حزب، پایگاه مردمی خود را از دست بدهد و شبح جدایی از ایران و الحاق به شوروی و نگرانی از خسارات اقتصادی و فرهنگی غیرقابل جبران به آذربایجان، موجب شد به‌رغم همه اصلاحات، نتوانند حمایت مردمی را هنگام سقوط حکومت خود در اثر حمله نظامی تهران جلب کنند.۳۶

کربلایی علی مسیو از تجار مشروطه خواه

حاکمیت یک‌ساله فرقه دموکرات آذربایجان پس از ترک قوای متفقین و مصادره اموال برخی از بازرگانان متمول، به نگرانی‌ها دامن زد و نقش فراملی و فرامنطقه‌ای بازار تبریز

کمرنگ شد. پس از سقوط پیشه‌وری داد و ستد تجاری با اروپا از سر گرفته شد و به ویژه دست‌اندرکاران فرش در بازار تبریز دریافتند که اروپای خسته از جنگ و خونریزی به دنبال آرامش و زیبایی است و طراحان برجسته فرش در تبریز نقوش جادویی خود را با رنگ‌های ملایم درآمیختند و فرش تبریز به این طریق جای خود را دوباره در میان اروپایی‌ها باز کرد.۳۷

پی‌نوشت‌ها:

۱ -ده سفرنامه، ترجمه مهراب امیری، صص ۲۸۵ و ۲۸۶،
۲ -لمبتون، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳، ص ۱۸۸،
۳ -هما ناطق، ایران در راهیابی فرهنگی ۱۸۳۴ تا ۱۸۴۸، پاریس: انتشارات خاوران، صص ۲۰۹ و ۲۱۰،
۴ -دنیس رایت، انگلیسیان در ایران، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: نشر اختران، صص ۱۳۲ و ۱۳۳،
۵ -اوژن فلاندن، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران در سال‌های ۱۸۴۰ و ۱۸۴۱، ترجمه حسین نورصادقی، چاپخانه روزنامه نقش‌جهان، صص ۷۲ تا ۷۴،
۶ -لمبتون، ص ۲۲۱،
۷ -بازار ایرانی، تجربه‌ای در مستندسازی بازارهای ایران، ص ۵۸،
۸ -مصطفی مومنی، تبریز، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حدادعادل، تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی، ۱۳۸۰، ج ۶، ص ۳۹۹،
۹ -لمبتون، ص ۲۴۲،
۱۰ -ناطق، ص ۲۱۱،
۱۱ -رایت، ص ۱۰۷،
۱۲ -ناطق، صص ۲۲۲ و ۲۲۳،
۱۳ -همان، صص ۲۲۷ تا ۲۲۹،
۱۴ -همان، صص ۲۱۹ تا ۲۲۹،
۱۵ -همان، ص ۲۱۸،
۱۶ -مینا جباری، همیشه بازار، تهران: نشر آگه، ۱۳۷۹، ص ۱۲۲،
۱۷ -همان، صص ۱۲۴ تا ۱۲۶،
۱۸ -عبدالحسین ناهیدی‌آذر، تجار و دهقانان در عصر مشروطه‌خواهی، تبریز: اختر، ۱۳۸۹، ص ۷۶،
۱۹ -محمدباقر ویجویه، تاریخ انقلاب آذربایجان و بلوای تبریز، تصحیح غلامرضا طباطبایی‌مجد، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۶، صص ۲۳۴ و ۲۳۵،
۲۰ -همان، صص ۲۶ و ۲۸،
۲۱ -ناهیدی آذر، صص ۷۱ تا ۷۶،
۲۲ -چارلز عیسوی، تاریخ اقتصادی ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گستره، ۱۳۸۸، صص ۱۵۰ تا ۱۶۴،
۲۳ -همان، ص ۱۶۸،
۲۴ -همان، ص ۱۶۷،
۲۵ -مهرنامه، شماره ۴۳، تبریز هرگز بلشویک نشد، میزگرد با موسی غنی‌نژاد و کاوه بیات، ص ۱۵۵،
۲۶ -تورج اتابکی، آذربایجان در ایران معاصر، ترجمه محمدکریم اشراق، تهران: توس، ۱۳۷۶، صص ۷۱ و ۷۲،
۲۷ -جوادی، تبریز و پیرامون، ص ۲۵۸،
۲۸ -حسن حبیبی، بازار بزرگ تبریز، انتشارات بنیاد ایران‌شناسی.
۲۹ -همان.
۳۰ -اتابکی، ص ۱۳،
۳۱ -ناصر پاکدامن، آمارنامه اقتصاد ایران در آغاز جنگ دوم جهانی، ج ۱، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۵، ص ۱۳ به نقل از آتابکی.
۳۲ -گزارش وزارت امور خارجه انگلستان، یادداشت‌های تبریز، مورخ ۳۰ شهریور تا ۹ آبان ۱۳۲۱ به نقل از اتابکی.
۳۳ -اتابکی، ص ۱۰۵،
۳۴ -گزارش وزارت امور خارجه انگلستان، یادداشت‌های تبریز، مورخ ۳۹ شهریور تا ۲۰ مهر ۱۳۲۳ به نقل از اتابکی.
۳۵ -اتابکی، ص ۱۰۷،
۳۶ -همان، صص ۲۰۱ و ۲۰۲،
۳۷ -حبیبی، همان.

آپاگا فصلنامه بین المللی ایرانشناسی و ارمنی شناسی

شماره ۷۷ بهار ۱۳۹۸

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغداساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران - ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

پست الکترونیکی **apaga98@hotmail.com**

ISSN 1682-5438

فهرست

فارسی تبریز

ارمنی علل اصلی سقوط قارص

انگلیسی نگاهی بر جمعیت ارمنیان-

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوما" بیانگر موضع "آپاکا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصرپلاک ۱۱۴۸

APAGA

Quarterly

آپاگا

فصلنامه

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی

An International Journal of Oriental Studies

Tabriz Թավրիզ شهر تبریز

ISSN 1682-5438

شماره ۷۷ بهار (خرداد) ۱۳۹۸

No. 77, Հունիս 2019